

CHRISTER HEDIN

ABRA HAMS BARN

Vad skiljer och förenar judendom, kristendom och islam?

DIALOGOS

Samband och särdrag

Gudsbilden

Judendom, kristendom och islam har mycket gemensamt. De största likheterna ligger kanske på det teologiska planet. Vi skall därför börja där för att sedan övergå till praktiska frågor, för vilka skilda kulturer och ekonomiska faktorer spelar en större roll för religionens utformning.

SAMMA URSPRUNG

De tre Abrahamsreligionerna har samma gud. Han har olika namn, men ingen förnekar eller ifrågasätter att han är en och densamme. På arabiska heter guden Allah, av den bestämda artikeln *al* och ett gudsnamn som i sin längre form lyder *ilah* och i sin kortare bara *il*. Detta är samma ord som hebreiskans *el*. Detta gudsnamn ingår i många egennamn som slutar på *el*, till exempel Joel, Daniel och Samuel. Kristna som talar arabiska tillber också sin gud under namnet Allah. Judar brukar inte uttala något gudsnamn. De säger Adonai, min herre, eller undviker att använda något namn alls. De ersätter gudsnamnet med ordet *ha-shem*, som betyder »namnet«. Men Bibelns gudsnamn El visar att det är fråga om samma gud som i kristendom och islam.

Samma gud behöver inte betyda samma gudsbild. Därför måste Guds egenskaper enligt de olika religionerna jämföras om man skall få en uppfattning om likheter och skillnader. Enligt alla tre är Gud skaparen. Han har nedlagt sin visdom i skapelsen. Den är således god. Kristendomen har

visserligen läran om synden, som fördärvar skapelsen. Men kristna har i alla tider studerat skapelsen som ett uttryck för Guds godhet, så på den punkten finns ingen väsentlig skillnad. Livet är en gåva och man skall vara tacksam för allt det goda Gud har givit oss i skapelsen. Detta är drivkraften bakom det sedliga handlandet. Eftersom man fått allt gott i livet av nåd skall man också frikostigt dela med sig till andra.

Det finns en skillnad mellan religionerna på så sätt att de flesta judar och muslimer principiellt fördömer alla former av askes. Kristendomen är härvidlag inte lika konsekvent. Inom vissa grenar av kristendomen hyser man en viss beundran för sexuell avhållsamhet. I praktiken har även judar i vissa fall varit mycket reserverade inför den sexuella njutningen, som de ansett vara en bedrift att hålla tillbaka. Judendomen har också de mest långtgående kraven på avhållsamhet under menstruationerna. Man skall avstå från samlag i tolv dagar efter menstruationens början. Muslimer fördömer alkohol medan judar anser att man skall sätta värde på vinet som en av Guds gåvor. Men vissa muslimer dricker vin och en av islams lagskolor tillåter vindrickande i hemmet under anständiga former. Det är alltså mycket som gör att de tre religionerna i praktiken närmar sig varandra.

DET ONDAS VÄSEN

Gud är allsmäktig och allvetande och ligger i någon mening står bakom allt som sker. Detta aktualiserar frågan om det onda. I judendomen är Satan en Guds medarbetare, enligt Jobs bok en Guds »tankeställare«. Satan skall ställa kritiska frågor till Gud för att hjälpa honom att inte missta sig eller göra felaktiga bedömningar. Enligt judiskt synsätt är det onda en brist, något som fattas. Det onda existerar i människans medvetande. Vi uppfattar vissa händelser och handlingar som onda, men i verkligheten består de av Guds från-

varo, något som inte existerar. Det onda är brist på Guds närvaro på samma sätt som mörkret är frånvaro av ljus.

I islam är på samma sätt det onda en kraft som Gud behärskar eller låter hållas. Satan har bestämt sig för att pröva människor genom att vilseleda dem. Gud tillåter detta eftersom han anser att människan skall kunna stå emot Satans frestelser. I kristendomen är det onda en makt, något verkligt existerande, som kan kallas Satan, Djävulen eller Belsebul som i Nya testamentet. Ondskan är visserligen dömd att en gång gå under, men fram till dess kan den driva sitt spel med människan. Enligt kristen tro har Jesus gjort ett offer på Golgata, som uppväger människans synder. Hans uppståndelse kan tolkas som en seger över döden. Den onda makten har lidit nederlag men får ändå fortsätta att fördärva livet för oss människor fram till den yttersta striden mellan Gud och Satan. Den striden skall äga rum i tidens slut och utplåna allt ont.

Är det då Gud som ligger bakom det onda, vad det nu är? Det svarar de tre religionerna inte på. Det onda existerar främst genom människans rätt och förmåga att fritt välja mellan gott och ont. Gud har inte förutbestämt hur det valet skall utfalla. Ingen av religionerna rymmer tankar om en predestination (förutbestämmelse), som gör människan till en viljelös marionett. Alla har frihet att forma sina liv efter eget skön. Gud ligger visserligen bakom våra val genom att ge oss kraft att välja, men han har inget ansvar för resultatet. Paulus har formulerat detta i Filipperbrevet på ett sätt som även judar och muslimer borde kunna instämma i:

»Därför, mina kära, ni som alltid har varit lydiga: arbeta med fruktan och bävan på er frälsning, inte bara så som när jag var hos er utan ännu mer nu när jag är långt borta. Ty det är Gud som verkar i er så att ni både i vilja och gärning förverkligar hans syfte. Gör allting utan knot och utan för-

behåll, så att ni blir oförvitliga och rena, Guds fläckfria barn mitt i ett ont och fördärvat släkte, där ni lyser som stjärnor på himlen, när ni håller er till livets ord.»

Gud verkar således i människan när hon anstränger sig för att följa hans vilja och bli god. Det råder ingen motsättning mellan tanken på människans ansträngning och Guds allverksamhet. Människan har ansvaret för sitt liv, men om hon lyckas kan hon tacka Gud för det. På så sätt förenas två grundläggande uppfattningar: människans ansvar och vördnaden för Guds ära.

BARMHÄRTIGHETEN

Guds främsta egenskap är enligt de tre religionerna kanske ändå hans barmhärtighet. Den framträder redan i hans vilja att skapa oss människor, men visar sig sedan i den fortsatta skapelsen, omsorgen eller försynen. Människan kan ständigt upprättas efter misslyckanden. Allt hon gör kan förlåtas henne. Islam framhäver detta genom att kalla Gud den barmhärtige förbarmaren. I kristendomen finns visserligen ett bibelställe som säger att man inte får förlåtelse för »synd mot den helige Ande«, och i islam är det oförlåtligt att »sätta någon vid Guds sida«. Båda fallen tycks innebära en form av förnekelse. Den som inte vill ha förlåtelse, eller är sig själv nog, kan inte bli förlåten. Villkoret för detta är att man känner sig beroende av en högre makt, som man har ansvar inför. Om man förnekar denna makt kan man vare sig vilja ha eller få förlåtelse.

Finns det då fog för att hävda att någon av religionernas Gud är mera kärleksfull eller rättfärdig än de andras? Så har företrädare för dem själva ibland framställt det. Det finns kristna, som anser att deras Gud är mera kärleksfull under det att judendomen och islam lägger större vikt vid goda gärningar eller religiösa prestationer. Av detta kan man bara

GUDSBILDEN

dra slutsatsen att bekännare av alla religioner ser det positiva i sin egen tro, men har lätt att uppfatta mörkare sidor hos andras. Nåd och kärlek finns också i islams teologi, samtidigt som det finns kristna som anser att man kan bli dömd till eviga straff för begångna synder.

JESUSGESTALTEN

Judar och kristna säger att Gud skapade världen på sex dagar och sedan vilade sig på den sjunde. Enligt Koranen skapade Gud världen på sex dagar, men han blev inte trött. Trötthet är ett mänskligt drag som inte kan överföras på Gud. Gud skall inte heller kallas Fader. Också det är ett mänskligt uttryck och dessutom starkt belastat av den kristna treenighetsläran, dvs. att Gud är tre personer i en, tre väsen, som alla delar hela gudomen och tillsammans uttrycker hela dess väsen. Gud kunde genom den ena personen, Sonen, inkarneras, bli kött och blod som människa i Jesus, en jude som levde för tvåtusen år sedan i Israel.

Genom Jesus utblottade eller förödmjukade Gud sig själv för att rädda människorna från döden och det onda. Läran om inkarnationen utgör en rågång mellan kristendomen och de två andra religionerna. Annars kan muslimer hålla med de kristna om att Jesus var Messias. Om kristendomen bara skulle definieras genom sin syn på Jesus som Messias så skulle muslimerna vara kristna. I Apostlagärningarna säger Petrus om Jesus:

»Gud löste honom ur dödens vanda och lät honom uppstå, eftersom det inte var möjligt att döden skulle få behålla honom i sitt grepp. [...] Hela Israels folk skall alltså vara fast förvissat om att Gud har gjort honom till Herre och till Messias, denne Jesus som ni har korsfäst.»

Men detta förblev inte det enda kännetecknet på kristen tro. Paulus förkunnade att Jesus också var ett gudaväsen:

»Han ägde Guds gestalt men vakade inte över sin jämlikhet med Gud, utan avstod från allt och antog en tjänares gestalt då han blev som en av oss. När han till det yttre hade blivit människa, gjorde han sig ödmjuk och var lydig ända till döden, döden på ett kors. Därför har Gud upphöjt honom över allt annat och gett honom det nam som står över alla andra namn, för att alla knän skall böjas för Jesu namn, i himlen, på jorden och under jorden, och alla tungor bekänna att Jesus Kristus är herre, Gud fadern till ära.« (Fil 2:6-11)

Det är sådana trosföreställningar de andra religionernas anhängare inte kan dela. Att Jesus var Messias, som Petrus säger, det håller muslimerna med om, men inte att han var ett gudaväsen som »blev människa till det yttre« och sedan återvände till sin gudomliga upphöjdhed. Muslimer anser i regel att kristendomen avlägsnade sig från Jesus och hans lärjungars förkunnelse genom Paulus.

TREENIGHETEN

Detta pekar på ett drag hos kristendomens Gud, som judar och muslimer har svårt att acceptera. Gud kan enligt dem inte sänka sig så djupt att han blir en del av sin egen skapelse. Det strider mot Guds majestät och transcendens. Gud är något högre än denna världen. Det är därför han har kunnat skapa den. Det stora problemet med läran om inkarnationen är alltså den gudsbild den förutsätter. Gud tycks enligt den kunna avsäga sig sin gudomliga härlighet. Gränsen mellan Skapare och skapelse är annars tillvarons avgörande gräns enligt alla tre religionerna. Då är det ofattbart att Gud själv överskrider denna och blir människa.

Givetvis avfärdar judar och muslimer också tanken på Gud som treenig, något som tycks hota monoteismen. Treenigheten kan ändå sägas ha vissa motsvarigheter i de andra

GUDSBILDEN

religionerna. Alla tre uttrycker Guds outgrundliga djup genom att tillskriva honom en rad egenskaper eller gåvor. Gud är skapande, vis, vetande, allsmäktig, kärleksfull och barmhärtig. Detta kan uppfattas som olika sidor av Guds väsen eller som »tillbehör«. På 800-talet vållade detta en stor strid inom islam. Man diskuterade om Gud hade några sådana tillbehör eller attribut. Ett omdiskuterat exempel var Guds vishet. Om Gud var vis fanns det alltså något som kunde kallas Guds vishet, lika evigt och fullkomligt som Gud själv. Då måste det finnas något vid sidan av Gud som var lika fullkomligt som han. Tanken kunde emellertid leda till tron på flera gudar, varför den förkastades.

Vad är då Guds vishet? Den får inte uppfattas som en del av Gud, som att han skulle bestå av olika »tårtbitar«, av vilka visheten utgör en. Visheten är ett uttryck för Guds »inre väsen«, hans eviga essens. Visheten är ett sätt för Gud att verka och en framträdelseform för hans gudomlighet. Föreställningen om Guds attribut skiljer sig inte så mycket från idén om treenigheten, om man för ögonblicket bortser från inkarnationen. I båda fallen är man mån om att gudomens olika sidor inte får ryckas loss från den gudomliga kärnan. De uttrycker en »aspekt« av Gud, ett sätt att uppfatta honom, som för oss kan te sig separat, men som egentligen hänger samman med det övriga i gudomen.

I judendomen finns det en motsvarighet till denna tanke, i det som kallas de tio *sefirot*. Det är inget som tillhör den allmänna judiska teologin, utan främst mystiken. I kabbala talar man om Guds tio inre kännetecken, som utmärker den gudomliga fullheten och som inte kan skiljas från varandra. Eftersom världen återspeglar Guds väsen kan man även urskilja dessa tio sidor i skapelsen. Inom den judiska mystiken framhäver man särskilt balansen mellan Guds rättfärdighet och barmhärtighet. Dessa två egenskaper kan också andra

judar peka på som gudomliga drag. Gud är rättfärdig, men inte så rättfärdig att han blir obarmhärtig, och han är barmhärtig, men inte så förlåtande att han blir orättfärdig. På så sätt försöker man pejla djupet i Guds väsen genom att beskriva dess olika aspekter. Det måste framhävas att inte alla judar omfattar kabbalistiska teorier, men det är ändå påfallande hur stora likheter det finns mellan dessa tankar och den kristna treenighetsläran.

Räddningen från det onda

Alla tre religionerna lär alltså att Gud har skapat världen god men också att den rymmer det onda, om än av olika skäl och i olika omfattning. Muslimer anser att människan av naturen är god, fri och förnuftig. Judarna håller i stort sett med om detta, men hävdar samtidigt att det finns en dragning till det onda hos människan. Det finns en »ond drift«, som inte är ond om den bara hålls i schack av det goda. Viljan att förvärva egendom, alltså habegäret, kan vara ganska sund, anser judarna. Då skaffar man sig hyggliga levnadsvillkor och kan göra mycket nytta för andra. Om driften att äga går till överdrift och förvandlas till snålhet och obarmhärtighet mot nödlidande, har den sparat ur och blivit verkligt ond. Människan har stora förutsättningar för ett gott liv, men måste behärska sina onda drifter för att lyckas.

Kristendomen har av tradition haft en mörk människosyn, men den håller på att ljusna och i dag kan man jämte arvsynden tala om »arvsgodheten« hos människan. Läran om arvsynden är betingad av synen på Jesus som återlösare eller frälsare. Man kan därför ändå säga att människan har stora möjligheter att befria sig från det onda. Arvsyndsläran har uppfattas på olika sätt. Några menar att människan visserligen känner det goda men är så är »inkrökt i sig själv«,

RÄDDNINGEN FRÅN DET ONDA

att hon inte kan göra något gott utan egoistiska baktankar. Andra framhäver att den syndiga människan inte kan urskilja det goda av egen kraft utan får lita till uppenbarelsen. Detta leder dock till ett orimligt beroende av bibeltexten, som skall tillämpas bokstavligt utan tolkning eller eftertanke. De flesta kristna avvisar ett sådant bruk av de heliga texterna – och i praktiken också flertalet muslimer, även om de inte lika gärna medger det.

Muslimer anser att det onda uppstår genom människans brist på klarsyn och klokhet. Satan har satt sig före att förvilla människor intill den yttersta dagen, för att visa hur lätt de faller. Koranen tycks säga att Gud accepterar detta. Satan fyller därmed uppgiften som frestare i Guds tjänst. Satan vill förleda människor att tro att det värdelösa är värdetfullt, så att de ägnar sina liv åt »fel« ändamål och uppgifter. Att skaffa sig jordiska ägodelar kan till exempel tyckas lockande, men liksvepningen har inga fickor. Hur kan människor vara så kortsynta och lättlurade? Varför skaffar de sig så stora rikedomar på jorden när allt ändå skall tas ifrån dem? Dessa frågor besvarar muslimer genom att hänvisa till människans brist på klarsyn. Den som inser att livet har en gräns och att man inget får med sig härifrån blir inte »prylgalen«.

BEFRIELSEN

Alla tre religionerna anser att människan med Guds hjälp kan undkomma ondskans tragiska konsekvenser. För judendomen handlar det mest om jordisk olycka, för kristendomen och islam dessutom att välja bort Gud. Även om de två senare religionerna inte är så intresserade av att avskräcka människorna från det onda genom varningar för helvetet och dess plågor, så finns ändå hos dem tanken på evig förtappelse, dvs. att gå miste om livet hos Gud genom att välja fel sida, genom att vara sig själv nog och inte vilja ha del av

gudsgemenskapen som livets fulländning. Det hindrar inte att såväl kristna som muslimer ser det onda som ett jordiskt problem. De hävdar att människan i första hand skall försöka bekämpa det onda på jorden. Drivkraften skall vara kärleken till nästan, inte hoppet om belöning i evigheten.

För att underlätta kampen mot det onda har Gud vidtagit åtgärder. Alla tre religionerna anser att Gud visar sin kärlek genom att ingripa i världshistorien för att rädda människan från ondskan. Gud nöjer sig inte med att utvecklingen gått snett och ondskan fått fotfäste i världen – han handlar! I samtliga religioner använder han sig av mänskliga redskap och händelser för att uppenbara sin vilja och styra utvecklingen åt rätt håll. Enligt judar är Israels folk hans ombud och språkrör. En nutida teolog kallar det judiska folket för Guds »pilotprojekt«, Guds »spjutspets mot ondskan«. Judarna skall förkunna för världen att livet är en gåva från skaparen. Människan har ansvar för sina handlingar. Om vi arbetar tillsammans för det gemensamma bästa kan världen bli bättre för alla. Detta har kallats »den etiska monoteismen«. Gud verkar alltså genom att först sluta förbund med Abraham och sedan fullborda förbundet genom att ge Mose lagen som tecken på Guds förväntningar. Genom detta förbund vill Gud rädda människan från det onda. När Gud har slutit förbund med Israels folk säger han:

»Ty det bud som jag i dag ger dig är dig inte för svårt och är inte långt borta. [...] Nej, ordet är dig mycket nära, i din mun och i ditt hjärta, så att du kan göra efter det. Se, jag förelägger dig i dag livet och vad gott är, döden och vad ont är, då jag nu befäller dig att älska Herren, din Gud, att vandra på hans vägar och hålla hans bud och stadgar och förordningar, för att du må leva och föröka dig och för att Herren, din Gud, må välsigna dig i det land dit du nu kommer för att ta det i besittning.« (5 Mos 30:11, 15-16)

Judarna har ett universellt uppdrag, och under lång tid har de också missionerat för att vinna anhängare bland andra folk. Jesus förutsatte att fariséerna på hans tid reste långväga för att vinna »proselyter«, alltså personer som genom övergång till judendomen blev medlemmar av det judiska folket. Sedan kristendomen segrat i det romerska riket och de kristna började förfölja judar har ingen sådan mission kunnat bedrivas. Man kan inte försöka vinna anhängare till en religion, som kommer att leda till lidande för de nyomvända. Eftersom kristendomen och islam förkunnar samma Gud och samma moral som judendomen kan spridningen av läran åt dem överlätas på dem. Men det finns judar som anser, att när man mognat andligen i dessa religioner kan det uppstå en längtan efter judendomen.

Enligt kristna har Gud handlat genom Israels folk, men detta innebär endast en förberedelse för den viktigaste handlingen, den som sker genom Jesus. Genom profeterna ger Gud judarna vissa föreställningar om Messias och hans gärningar. Enligt kristen tro har Gud förutsagt att Messias skall lida för andras synder. Detta är inte uppenbart i Gamla testamentet. Tanken finns hos den andre Jesaja (Jes 53:4), men där handlar texten om Israels folk och är inte den enda Messiasföreställning som kan läsas ut ur den judiska Bibeln. Då hade judarna inte behövt tveka om att Jesus var Messias.

För kristna, som redan omfattar denna syn på Jesus, är tolkningen dock given. Därför kan man säga att Gud har förberett mänskligheten på en frälsare som skall lida och dö för andra. Texten hos Jesaja talar inte om uppståndelse, men Petrus hänvisar i sin predikan på Pingstdagen (Apg 2:31) till Psaltaren (psalm 16:10), som innehåller ett löfte: »Ty du skall inte lämna min själ åt dödsriket, du skall inte låta din fromme få se graven.« Detta måste handla om Messias, säger Petrus, och därmed är det bevisat att Messias skall

uppstå från de döda. Det var ju också upplevelsen av Jesu uppståndelse, som övertygade de första lärjungarna om att Jesus var Messias.

Gud handlar genom Jesus på olika sätt. Han uppenbarar sitt innersta väsen genom honom. Därför betraktar kristna Jesus som en idealgestalt, som en förebild i allt, på samma sätt som Muhammed är det för muslimer. Kristna vill inte gärna vidgå tanken att Jesus hade dåliga drag. Det finns dock berättelser som förtjänar att diskuteras. Jesus var en gång hungrig och gick fram till ett fikonträd. Han hittade emellertid bara blad och tycks ha blivit så sur att han förbannade hela trädet, som genast vissnade (Matt 21:18-19). Han är inte heller nådig mot fariséerna (Matt 23). Det stämmer dåligt med uppmaningen i Bergspredikan om att älska sina fiender. Synen på Jesus som Gud i människogestalt gör det nödvändigt att uppfatta allt han gör som fullkomligt, men det kan strida mot spontana åsikter om gott och ont. Vid en jämförelse med islam är det viktigt att minnas detta. Enligt muslimerna uppenbaras Guds vilja i Koranen. Den är därför fullkomlig och muslimer försvarar dess fullkomlighet i lika hög grad som kristna försvarar Jesus.

Gud handlar också indirekt för frälsningen genom Jesus. Denne utför handlingar, som försätter människan i en ny och bättre relation till Gud. För västkyrkan innebär detta främst att Jesus offerar sig i människornas ställe. Han försö- nar mänskligheten med Gud, vilket kan uppfattas på olika sätt, men han återupprättar en gemenskap mellan Gud och människorna. För östkyrkan betyder Jesu död att han gick ned till dödsriket för att besegra döden, och genom upp- ståndelsen banade han en väg till Gud för alla som vill följa honom. Han är en frälsare, som genom segern över döden har övervunnit ondskans främsta påföljd enligt berättelsen i Första Mosebok. Människan kan genom Jesus få evigt liv

RÄDDNINGEN FRÅN DET ONDA

redan på jorden, och därmed växa till större gudslighet. Så handlar Gud enligt kristendomen för att beseгра ondskan.

Också muslimer anser att Gud älskar världen och människorna så mycket att han vill rädda dem från det onda. Kärlek, barmhärtighet och nåd är drivkraften bakom Guds handlande. Gud har genom historien sänt profeter, men människornas ondska visar sig i deras benägenhet att ständigt vanställa profeternas budskap. Då sänder Gud en profet, vars budskap inte skall kunna förvanskas. Detta är ett glädjebudskap, och Muhammed kallar sig själv en »glädjebudbärare« (sura 11:2/2, 18:57/54). Muhammeds budskap från Gud är alltså ett evangelium, ett glatt budskap. Gud vill rädda och trösta, han vill ge alla kraft att hålla ut i kampen för det goda. Han lovar att det goda är starkare än det onda. Därför låter han Muhammed förmedla Koranens innehåll på ett ofelbart och oförstörbart sätt till människorna.

Gud använder Muhammed som sitt redskap. Muhammed låter Koranen »födas« till jorden på samma sätt som Maria födde Jesus. Hon kallas av många kristna »gudaföderska« och anses av det skälet vara syndfri. Så säger dogmen om den obefläckade avlelsen. I islam är det Koranen som är ofelbar. Koranen motsvarar härvidlag Jesus medan Muhammed motsvarar Maria. Muhammed kan i sin egen-skap av Guds redskap också uppfattas som felfri. Därför anser många, att Muhammed aldrig gjorde några fel. Hans levnad blir en norm och hans sunna ett mönster för alla människor.

Koranen är således det främsta uttrycket för Guds nåd och kärlek. Den vill övertyga människorna om att det goda skall segra till slut. Koranen varnar för domen, men hotar inte med straff för att få människorna att leva rätt. Muslimernas heliga skrift vill väcka tacksamhet och ansvarskänsla. Alla kan få förlåtelse, vilket tydligt framgår av Noas sura (71:7/6), där Noa säger: »Så ofta jag kallade dem för att du

skulle förlåta dem, satte de fingrarna i öronen och svepte sina kläder omkring sig, förhårdade sig och poëste av höghod.« Gud är fiende till det onda, som han vill utplåna genom att vinna människorna. Därför kallar han dem till förlåtelse.

Judar och muslimer anser att de kristnas Gud tar en onödig omväg genom att låta Jesus dö på korset för att människan skall bli förlåten. Som Gud hade han kunnat förlåta utan motprestation. Det är ju ändå han själv som »betalar«, även om han »klätt ut sig« till människa. En kristen kan då svara, att Gud ville »ge förlåtelsen ett ansikte«, alltså visa vilken kärlek han visar då han offrar sig själv för människornas skull. Detta hänger samman med att kristendomen starkare framhåller den inre förändringen som räddningens förutsättning. Judar och muslimer har lättare att acceptera en yttre förändring utan »inre tåkning«. Världen blir ju trots allt bättre på det sättet. I kristendomen finns en känslocentrering, som kan verka orealistisk.

Frågan ställs på sin spets då Jesus säger, att den som har sett med begärelse på sin nästas hustru redan har begått äktenskapsbrott med henne i sitt hjärta (Matt 5:28). Detta borde vara en utmärkt motivering för att avstå från fördömanden. Alla har ju syndat. Men samtidigt kan det tolkas som om blotta tanken skapat synden. Då blir inte saken värre om äktenskapsbrottet »fullbordas«. Där opponerar sig judar och muslimer. Det är ju ändå bättre att inte begå äktenskapsbrott i handling om man nu en gång frestats.

Var går gränsen för frestelse? Det heter om Jesus att han ständigt utsattes för frestelser, men att han inte föll för dem och syndade (Hebr 4:15). Innebär detta att han tänkte tankarna eller att han slog bort dem innan de blev frestelser? När blir tanken på en handling också en frestelse? När Jesus fördes ut i öknen efter sitt dop blev han verkligen frestad

HELIGA TEXTER

(Matt 4:1-11). Vad innebär då det? Det tycks finnas goda skäl för att betrakta onda tankar som fullbordade brott mot Guds vilja, men det tycks finnas lika goda skäl att se dessa fullbordade brott som något värre. Här borde det finnas uppslag till en dialog.

Heliga texter

DEN JUDISKA BIBELN

Inom judendomen är hela den judiska Bibeln helig text, men allra viktigast är de fem Moseböckerna. De utgör Tora, och i synagogan finns dessa i torarullarna, som är handskrivna på pergament av en speciell person med stor respekt för textens helighet. De läses i synagogan efter ett schema, som gör att man hinner läsa ut dem på ett år. Sedan börjar man på nytt med skapelseberättelsen i Första Mosebok.

Lika stor vördnad tillkommer inte resten av den judiska Bibeln, även om vissa böcker läses under gudstjänsterna och vid speciella högtider. Esters bok läses alltid under den uppslupna purimfesten på senvintern. Denna bok ville vissa judar inte ha med i Bibeln, eftersom Guds namn inte nämns någonstans i hela boken. Profeterna är viktiga för judendomen, liksom Psaltaren, men inga kan mäta sig i betydelse med Moseböckerna. I Talmud finns en utläggning av dem, och medeltida teologer har sedan gjort sina tolkningar av den judiska lagen. Talmud läses inte under gudstjänsten, men är en högt aktad skrift, och man kan fråga sig om inte Talmud av vissa tillmätts större betydelse än delar av den judiska Bibeln.

Den judiska Bibeln övertogs av de kristna, som studerade den som en helig skrift utifrån sin tro på att Jesus var Messias. Av Apostlagärningarna framgår att de första kristna läste flitigt i Bibeln och använde den som stöd för sin

övertygelse. Det berättas hur Paulus och Silas kom från Thessaloniki till Beroia och i synagogan där genast började predika om Jesus. Judarna »tog emot ordet med stor beredvillighet och forskade dagligen i skrifterna för att se om allt detta stämde« (Apg 17:11). En kristen, som hette Apollos, predikade med stor framgång om Jesus i Achaia, »ty han vederlade judarna energiskt och med stöd av skrifterna bevisade han inför allt folket att Jesus är Messias« (Apg 18:28).

Av detta framgår att de första kristna hade den judiska Bibeln som sin enda heliga skrift, med vars hjälp de kunde »bevisa att Jesus är Messias«. De ville sannolikt inte bevisa att Jesus är gudomlig. De talar inte om treenigheten i den tekniska mening som kyrkmötet i Nicea fastslog år 325. Apostlagärningarna tyder på att hela den judiska Bibeln användes. Moseböckerna återopas flitigt, vilket kan förvåna eftersom Messias inte intar någon framskjuten plats i dessa. Det är förbundet med Abraham och Guds löften om framtida profeter, som Petrus hänvisar till. Psaltaren spelar en stor roll liksom profeterna. Jesaja är dock inte så framträdande i Apostlagärningarna, och texten om den lidande tjänaren har ingen betydelse i den första förkunnelsen.

DE KRISTNAS KANON

De kristna fick så småningom sin egen heliga skrift. Pauli brev samlades in från olika håll. Sannolikt förekom många avskrifter av dem i den äldsta kyrkan. Några brev var säkert avsedda som rundbrev och fanns ursprungligen i flera avskrifter. Andra skrev också brev, som ansågs uttolka den kristna läran på ett normerande sätt. De brev som nu finns i Nya testamentet har säkerligen tidigt använts vid de kristna gudstjänsterna. Breven härstammar från olika tider; de äldsta är från 50-talet evt och de yngsta från början av det andra århundradet. I Nya testamentet finns det en apokalyptisk

HELIGA TEXTER

skrift, som innehåller uppenbarelser om tidens slut och framtida prövningar. Den heter Johannes uppenbarelse och liknar den yngsta skriften i den judiska Bibeln, Daniels bok.

Sedermånga blev dock evangelierna i Nya testamentet de viktigaste texterna. Det fanns många konkurrerande skildringar av Jesu liv, men kyrkan bestämde sig under det fjärde århundradet för att ta med fyra stycken i sin kanon. Detta fick stor betydelse för kyrkans inriktning. Det fanns, som tidigare nämnts, en fromhetsriktning under antiken som kallas gnosticism. Den hade olika former men brukade framhäva motsättningen mellan materia och ande, mellan kropp och själ. Den satte upplevelsen framför den bokliga lärdomen och inspirationens gåvor framför det organiserade kyrkolivets ämbeten. Den gav också kvinnor stor frihet i sin verksamhet. Kristendomen och gnosticismen förenades till olika varianter av kristen gnosticism eller gnostiskt påverkad kristendom. Dessa fromhetsriktningar fördömdes av kyrkan och de gnostiska evangelierna förkastades.

Valet av evangelier ingick alltså i en uppgörelse med olik-
tänkande i den äldsta kyrkan. När den uppgörelsen träffats och gnosticismen fördömts, hade kyrkan i stort sett bestämt sig för vad som skulle ingå i Nya testamentet. Vi får alltså en ny helig skrift för kristendomen, men därmed förkastades inte den judiska Bibeln. Hela Nya testamentet är fyllt av hänvisningar till »Gamla testamentet«, och det är därför naturligt att ha med det i kyrkans heliga bok. Gamla testamentet betyder »det gamla förbundets böcker«, och det är viktigt för kristendomen. De kristna såg sig som det nya gudsfolket, det nya Israel. Gud hade enligt dem förberett Messias ankomst genom förutsägelser till det judiska folket. Men detta innebar samtidigt en dom över judarna, som inte ville erkänna texternas budskap.

Av dessa skäl har de kristna gärna läst profeterna i sitt

Gamla testamentet. De kan där dels finna förutsägelser om den Messias de tror på, dels en allmän moralism, som visat sig användbar i kristen folkuppfostran och samhällsdebatt. I svensk skolundervisning har särskilt Amos utnyttjats. Där fördöms de som »säljer den oskyldige för pengar och den fattige för ett par skor» (Amos 2:6). I modern latin-amerikansk befrielse-teologi har detta sociala budskap blivit något av Bibelns kärna.

Kristna älskar Psaltarens psalmer. De har använts i gudstjänsten och tonsatts till hymner och liturgisk växelsång. Många av de allmänna psalmerna, som talar om ånger, oro och förtrostan har betytt mycket för de kristna. En välkänd text från Jobs bok har samma budskap: »Jag vet att min förlossare lever.» (Job 19:25) Den ingår i Händels oratorium »Messias« och låter sig utmärkt infogas i en kristen tolkning. Förlossaren uppfattas som Jesus, och på liknande sätt kan kristna plocka många citat ur den judiska Bibeln och läsa dem som kristna bibelord utan tanke på att de ursprungligen tillhör en annan religion.

ISLAMSKA TEXTER

Koransen är kort, till omfånget ungefär lika stor som Nya testamentet. Den innehåller mycket stoff, som överensstämmer med Bibeln. Framför allt är det religiösa budskapet detsamma. Gud är den gode skaparen. Människan skall använda sitt liv till Guds ära och medmänniskornas fromma. En dag står vi inför tidens slut när det onda skall utplånas. Alla som då vill återvända till sin skapare får sina synder förlåtna och kan förenas med honom i evigheten. Koransen förhåller sig till Bibeln som Nya testamentet till det gamla. Den innehåller en ny version av det gamla, men anses mer korrekt och komplett som gudomlig uppenbarelse.

Koransen är alltså ett korrektiv till de förvanskningar som

HELIGA TEXTER

uppenbarelsen utsatts för. Likheterna är därför naturliga. Bibeln innehöll från början detsamma som Koranen, men började förvrängas. Av kärlek skänkte då Gud mänskligheten den riktiga versionen, på ett sådant sätt att texten inte skall kunna fördärvas. Koranen skiljer sig också från Bibeln i några avseenden och återger vissa händelser på ett annat sätt. Detta är enligt muslimer ett bevis för att de äldre uppenbarelserna förvanskats.

Likheterna hänger naturligtvis samman med att religionerna har samma Gud och bygger på samma traditioner. När dessa traditioner förnyas genom en profet eller lärare, som vinner anhängare för sin uppfattning, faller det sig naturligt att anknyta till det gamla och hävda att hans uppenbarelse innehåller den rätta versionen av den gamla texten. De kristna ville inte »starta från noll« med sin Jesustro. De ansåg att deras religion härstammade från den Gud, som skapat världen och som hyllades av judarna för detta. De fann olika anknytningar, bl.a. anses Jesus ha besökt ett berg, där han förvandlades till en skinande ljusgestalt. Detta skall visa hans gudomliga uppdrag. I samma ögonblick framträdde två av judarnas viktigaste profeter, »Mose och Elia, som visade sig i härlighet, och de talade om hans uttåg ur världen, som han skulle fullborda i Jerusalem« (Luk 9:30-31). Ett moln sänkte sig över dem och en röst sade: »Detta är min son, den utvalde. Lyssna till honom.« (Luk 9:35) Här ser man hur kristna söker legitimation från den äldre religionen för sin egen tro och profet.

På samma sätt gör muslimerna. Muhammed företog enligt islamisk tro en nattlig färd till Jerusalem, där han bad tillsammans med Abraham, Moses och Elia innan han for upp till Gud och fick sitt uppdrag som den slutgiltige profeten. Anhängare av de äldre religionerna kan ifrågasätta islams anspråk på att vara en »riktigare« version av dessa.

Men detta hävdar muslimerna på sätt och vis inte, eftersom de framhåller att judar och kristna har en »riktig«, men kanske inte fullkomlig, religion. Islam har fördelen att inte utesluta »sanna muslimer« i andra religioner. Om »ett liv i islam« betyder ett liv enligt Guds vilja, kan det finnas muslimer på många, även högst oväntade, håll i världen.

På några ställen är det intressant att jämföra texterna. Hela sura tolv i Koranen handlar om Josef och liknar vad som berättas om Josef i 1 Mos kap 37-45. Några detaljer saknas, men inget som påverkar innehållet så att det föreligger några motsägelser. Det kan man däremot spåra i berättelsen om Jesus på korset. Enligt sura 4:157/156 sade judarna efter hans död:

»'Vi har verkligen dödat Kristus, Jesus, Marias son, Guds apostel' – men de har varken dödat honom eller korsfäst honom, utan det tycktes dem bara så, och de, som tvistat om detta, har sannerligen svävat i tvivel, eftersom de inte har vetat något säkert om honom, utan bara rättat sig efter antaganden. De har i verkligheten inte dödat honom, utan Gud har tagit upp honom till sig, ty Gud är väldig och vis.«

Vad innebär detta? Det kan tolkas så att Jesus aldrig korsfästes utan istället, vilket ibland påstås, Simon från Cyrene, den man som tvingades gå med och bära korset (Matt 27:32). Man kan också tolka det så att Jesus visserligen blev korsfäst, men inte dog på korset utan upptogs levande till himlen. I båda fallen kan man spåra en tendens: muslimer vill inte gärna se att profeter kan dödas. De skall åtnjuta Guds beskydd i sin viktiga gärning. Dessutom är det en kristen uppfattning att Jesus dog för andras synder, något som muslimer förnekar att man kan. En sådan död behövs inte heller eftersom Gud förlåter alla utan motprestation.

I sura 5:116/116 avfärdas läran om treenigheten med formuleringar som lätt kan missförstås:

»Gud sade: 'Jesus, Marias son, har du sagt till människorna: Tag mig och min moder till gudar i stället för Gud!' Han svarade: 'Dig allena ära! Det är inte möjligt för mig att säga något som jag inte har rätt till. Om jag hade sagt det, så skulle du redan ha vetat det. Du vet vad som bor i min själ, men jag vet inte vad som bor i din. Du känner verkligen till det fördolda. Jag har inte sagt något annat till dem än vad du har uppmanat mig till, nämligen 'Dyra Gud, min och er Herre!' Jag har varit vittne mot dem så länge jag var ibland dem, men då du tog mig bort därifrån, blev du själv väktare över dem. Ja, du är vittne till allting.«

Här understryks att Gud har tagit upp Jesus till himlen. Samtidigt tas frågan upp om Jesus har lärt ut dyrkan av sig själv och Maria som gudar. Detta avvisar Jesus. Men innebär denna text att Koranen uppfattar Maria som en del av treenigheten? Nej, det behöver inte vara så. Koranen avvisar dyrkan av alla andra gudar än Gud själv. Någon treenighet nämns ju inte här, men i Muhammeds omgivning fanns det säkert många som dyrkade Maria med lika stor vördnad som Jesus, och kanske Fadern själv.

Under Muhammeds livstid förekom det att judar anklagade honom för att ha missuppfattat deras heliga texter. Sedan blev det vanligt att kristna anklagade Muhammed för samma sak. Det är en naturlig följd av att islam till en början sågs som en variant av kristendomen, och Koranens innehåll utnyttjades också i den propaganda som fördes mot muslimerna. Det är naturligtvis viktigt att ta del av texterna och jämföra dem, men då skall också likheterna på viktiga punkter framhållas. För kristendomens del har kritiken av Koranen ibland varit ett sätt att misskreditera islam. Muslimer har också ägnat sig åt kritik av Bibeln. Sådan verksamhet har alltid varit del av en polemik, som haft andra, ofta politiska, orsaker.

CENTRALA OCH PERIFERA TEXTER

Utmärkande för de tre religionerna är att de alla har en kortare central text och en större som är mindre viktig. För judarna är Tora central, utöver den finns resten av den judiska Bibeln och Talmud som heliga texter. Kristendomen har Nya testamentet, men Gamla testamentet tillmäts också stor vikt. Islam har Koranen, men dessutom det som kallas Muhammeds sunna, alltså Muhammeds eget livsmönster så som det beskrivs i de berättelser, *haditer*, som har bevarats. Dessa har stor betydelse för islam som historiskt gestaltad religion, men de tillför inget nytt till själva grundtanken. Haditerna skall bara klargöra och utveckla Koranens innehåll, inte tillföra något avvikande.

I alla religionerna finns alltså en koncentrerad framställning av tron i en relativt kort text, men dessutom en betydligt längre, som kompletterar den centrala. Dessa kan kallas »primära« och »sekundära« texter. Judendomen och kristendomen är inflettade i varandra, eftersom de har samma texter i den »yttre cirkeln«. Bland de kristnas »sekundära« texter finns sådana som är allra heligast för judarna. Samtidigt tillhör de texter som är centrala för judendomen inte dem som kristna läser mest i sitt Gamla testamente.

Judendomen och kristendomen behöver alltså inte stå varandra närmare bara för att de kristna också har det Gamla testamentet i sin heliga skrift. Om man försöker vaska fram det centrala i de fem Moseböckerna, i Nya testamentet och i Koranen, så kommer man knappast att finna att likheterna är så mycket större mellan de två första texterna än mellan Koranen och de andra. De tre texterna är tämligen väl sammanhållna och uttrycker urskiljbara grundtankar. Ett motiv som förenar dem alla är Abrahams tro. Det finns i 1 Mos 15:6 och kap 22, i Romarbrevet kap 4 och återkommer, med samma hyllning till Abraham som före-

BÖN OCH GUDSTJÄNST

bild, i Koranen. Sura 2:124/118 och de följande verserna innehåller en skildring av Abrahams tro. Han lydde Gud och litade på honom. Det är den grundhållning människan skall ha enligt alla abrahamsreligionernas heliga texter.

Bön och gudstjänst

Den kristna huvudgudstjänsten är övertagen från judendomens morgongudstjänst. Dock har nattvarden tillfogats. Gudstjänsterna inom judendomen och kristendomen liknar alltså varandra i grunden. De består av bön, textläsning och i viss mån predikan. Inom kristendomen har emellertid en del förändrats. Gudstjänsten är ofta på folkspråket, men i den katolska kyrkan förekommer ännu latinet i vissa sammanhang som »heligt« eller liturgiskt språk. Hebreiskan fyller samma roll för judarna, men predikan sker alltid på folkspråket och detta börjar också användas alltmer i bönerna. Som alltid måste man reservera sig för den stora variationen inom judendomen. I ortodoxa synagogor äger i regel en större del av gudstjänsten rum på hebreiska.

PRÄSTER OCH GUDSTJÄNSTLEDARE

De kristna tillfogade alltså nattvarden, och denna började efter hand tolkas som ett upprepat offer. Vin och bröd uppfattades som Kristi kropp och blod i den västliga delen av kyrkan. Nattvarden kunde därför beskrivas som en offergudstjänst, i vilken man på nytt offrade Kristus för människornas synder. Den blev en stiliserad och andligt tolkad offermåltid, med ett gemensamt ätande av gudens kött på samma sätt i många andra religioner. Prästen blev därigenom alltmer offerpräst. Kyrkorna har ett altare, som motsvarar offeraltaret och prästen invigs rituellt i sitt ämbete och för sin gärning. Detta är speciellt för kristendomen.

BÖN OCH GUDSTJÄNST

kanter, evangelister och »äldstebröder«, men dessa kan bara vägleda andra. De är inte förmedlare av gudskontakt på samma sätt som i den katolska kyrkan. Katolska präster kan tillsäga människorna Guds förlåtelse på ett sätt som innebär att de har makt »att binda och lösa«. De har fått vad som kallas »nyckelmakten«, rätten att besluta när Gud vill förlåta. Detta gäller dock inte vid dödsbädden eller efter döden; Guds beslut i den slutgiltiga domen kan de aldrig förmedla. Ortodoxa präster och andra kristna lägger däremot avgörandet om all förlåtelse i Guds händer. Detsamma gäller judendomen och islam. I dessa religioner är det otänkbart att en människa beslutar om Guds förlåtelse. Där framhålls att varje människa skall vända sig direkt till Gud utan någon mellanhand. I shiitisk islam har ändå de lärda ledarna fått stor makt och kan avgöra hur synder skall sonas för att bli förlåtna, men det är ett undantag.

Bland muslimer och judar är i regel de religiösa ledarna gifta. Kristna har olika traditioner. Katolska präster skall leva i celibat. Detta motiveras praktiskt; ämbetet anses kräva så stor hängivenhet att det inte låter sig förenas med förpliktelser mot en familj. I de ortodoxa kyrkorna kan lägre präster vara gifta men biskopar är ogifta. Protestantiska präster, pastorer och predikanter brukar vara gifta.

BÖN OCH BÖNESTÄLLNINGAR

Också muslimernas gudstjänst är i princip uppbyggd på samma sätt som judendomens och kristendomens. Man har samlingslokaler, som det är önskvärt att medlemmarna besöker en gång i veckan. Under fredagens huvudgudstjänst förekommer bön, koranläsning och predikan. Bönen kan te sig annorlunda eftersom böneställningarna intar en framskjuten plats. Men islams bön skiljer sig inte så mycket från traditionerna i katolska kyrkan. Där har det förekommit

knäfall i alla tider, och under invigningar till kyrkliga ämbeten får de invigda lägga sig på golvet med pannan i marken. Sådana *prostrationer* förekommer i alla religioner. Muslimernas bön följer ett schema. Man faller på knä och lutar sig sedan framåt mot händerna och berör slutligen marken med pannan. Detta har uppfattats som uttryck för viljelös underordning under Gud, men skall främst visa ödmjukhet och tacksamhet. Den attityden finns i alla religioner. Innebörden i islams bön skiljer sig alltså inte från andra religioners.

Inom judendomen och islam har bönen en bunden form, med fasta formuleringar. Detta utesluter emellertid inte det som kallas »fri bön«, alltså människans spontana samtal med Gud som en del av eller utanför det fasta böneschemat. Muslimer och judar brukar vittna om att de fasta bönerna utgör ett stöd för de fria. Inom kristendomen finns olika uppfattningar. De gamla kyrkorna, alltså den katolska, de ortodoxa och de orientaliska, har i regel ett fast »grundschema«, som kan kompletteras med fri bön. Inom vissa protestantiska grupper är den fria bönen vanlig. Böneledaren ber högt med egna ord, och i frikyrkorna brukar man t.ex. också säga: »Nu skall broder Efraim leda oss i bön.« Under bönen kan då församlingen stämma in spontant med ord som »Ack, ske så, Herre Jesus!« eller »Halleluja!«. Man kan kalla detta för församlingens bönebrus.

Sådant kan utlösa stor gemenskap och delaktighet, men efter hand kan också denna fria bön få fastare former. Vissa böneämnen och formuleringar kommer igen, och i alla kristna församlingar kan man märka en dragning åt poetiskt välklingande böner. Det märks inte minst på det stora intresset för dem i Psaltaren. Vid sorg eller stora högtider är det just Psaltaren, som bäst tycks uttrycka mänskliga känslor – trots att orden formulerades för årtusenden sedan. Inom islam finns också denna typ av gamla böner, och även där åtnjuter

BÖN OCH GUDSTJÄNST

Psaltaren stor aktning som ett uttryck för den fromhet som profeterna före Muhammed kunde förmedla i sina uppenbarelser. Islams fasta bönetider har också motsvarigheter i de gamla kyrkorna. Den katolska kyrkans tideböner har sitt namn av att de skulle äga rum vid vissa tider på dygnet. Tidegården omfattar mer än fem bönetider, till stor del förlagda till dagen under det att muslimernas huvudsakligen är förlagda till morgon och kväll.

PREDIKAN OCH PSALMSÅNG

Predikan förekommer i alla tre religionerna vid veckans huvudgudstjänst, men skiftar starkt inom och mellan religionerna. Gudstjänsten har från början haft karaktären av bönegudstjänst och varit ett tillfälle att be tillsammans och läsa de heliga texterna. Predikan har senare kommit in för att förmedla undervisning och allmän information. Den protestantiska reformationen satte människans delaktighet i centrum. Till detta krävdes undervisning, och därför blev predikan viktig i de protestantiska kyrkorna. Också i den katolska kyrkan har predikan blivit allt viktigare. I de ortodoxa är hela gudstjänsten på sätt och vis en predikan, varför en särskild sådan inte blivit så betydelsefull. I den judiska huvudgudstjänsten på lördag förmiddag förekommer predikan vid de stora högtiderna, oftare bland konservativa och reformjudar än bland ortodoxa. Inom islam brukar predikan förekomma under fredagens middagsbön. Hos alla religionerna kan predikan vara aktuell och politisk eller mer inriktad på fromhetslivet och religionens budskap.

Undervisningen i de protestantiska kyrkorna kunde också kanaliseras via populära sånger på modersmålet. Därigenom blev allsång i gudstjänsten vanligare. Lutheraner sjunger nydiktade sånger medan reformerta har föredragit Psaltarpsalmer. Även i baptistiska kyrkor och pingstbetonade

församlingar blev det vanligt med nyskrivna sånger. Frälsningsarmén har tagit upp traditionen från Luther att skriva kristna texter till populära melodier. Judendomen har många vackra melodier till de sånger som sjungs vid de stora högtiderna. Särskilt älskad är »Kol nidre« (»Alla löften«), som sjungs vid den inledande gudstjänsten på försoningsdagen. Också vid övriga gudstjänster förekommer församlingssång. Dessutom är textrecitationen en form av solosång, och en kantor i synagogan har ofta sångarutbildning.

På samma sätt är det inom islam. Recitationen av Koran-texterna är rent musikalisk, men många muslimer betraktar inte detta som musik. Församlingssång förekommer i regel inte i den muslimska gudstjänsten, däremot vissa former av körsång. Inom islam råder en gammal misstro mot musik. Detta visar sig så att muslimer i Sverige försöker hålla sina barn borta från skolans musikundervisning. Musik är dock inget otänkbart i islam. I sufismen har musiken varit mycket uppskattad, och en stor del av Europas musikaliska arv har man fått via muslimer i Spanien eller Italien. I medeltida skildringar kan man läsa om den hänförelse arabernas musik uppväckte i Sydeuropa. Sufiernas musik har dock inte bidragit till att musik i allmänhet accepterats, eftersom många muslimer varit tveksamma till sufismen och betraktar musiken som uttryck för avfall från ren islam. Därför har också motståndet mot musik blivit en symbolfråga bland nutida islamister.

FASTA OCH VALLFÄRDER

Fasta förekommer i alla tre religionerna. Judendomen påbjuder fasta under ett dygn vid försoningsdagen, men fasta kan också förekomma vid andra allvarliga helger. I gengäld är det nästan en plikt att äta mycket vid andra helger. Festande förkastas inte av någon religion, men givetvis finns

BÖN OCH GUDSTJÄNST

den allmänna varningen mot att äta mer än nödvändigt när andra svälter. I judendomen finns dessutom vad som närmast kan kallas en skyldighet att dricka vin på purimfesten. Under islams fastemånad, ramadan, äter man mer och dyrare än annars eftersom man bara fastar under dagtid och har fester på nätterna. Kristendomen har haft flera fasteperioder, som dock har krympt samman. Numera är den viktigaste den före påsken. Den skall vara i 40 dagar. Fastans första dag, Askonsdagen, kan vara en total fastedag liksom långfredagen, men däremellan innebär fastan främst att man avstår från kött och glada nöjen. Dagarna före Askonsdagen skulle man äta desto mer för att kontrasten skulle bli märkbar. Då firades också karnevaler.

Vallfärder är allmänt förekommande. Vissa platser på jorden anses heligare än andra och till dessa bör man vallfärda för att uppleva en tydligare gudsnärvaro. För judarna är Jerusalem helig, och på Jesu tid och dessförinnan var tre av årets högtider så kallade vallfartsfester, då man skulle bege sig till staden. Den judiska veckofesten, som inföll vid vete-skörden, firades till minne av lagens utgivande på Sinai. Efter Jesu död samlades lärjungarna vid denna högtid, som med ett grekiskt ord kallas pingst. Då upplevde de enligt Bibeln en gudomlig närvaro, som gav dem kraft att »tala tungomål«, alltså språk som de annars inte behärskade. Detta övertygade judar, som kommit till Jerusalem, om att den helige Ande hade utgjutit sig över lärjungarna. Förutom veckofesten var påsken och lövhyddohögtiden judiska vallfartsfester fram till templets förstörelse år 70 evt.

Sedan dess har Jerusalem förblivit en helig stad i judendomen. Varje synagoga skall byggas så att den främre väggen, där arken är belägen, vetter åt Jerusalem. Denna stad är alltså världsaxeln, *axis mundi*, i judendomen. Om Jerusalem är den heliga staden, är tempelplatsen den heligaste

platsen i den. Denna plats identifieras med Sions klippa. Därför har judarnas längtan efter ett eget land kallats sionism och uttryckts i förhoppningen om att få fira påsken »nästa år i Jerusalem«. När judarna började återvända till Israel på 1800-talet var inte Jerusalem det viktigaste målet. De bosatte sig i hela Israels land. Det var dock en stor lycka för många judar att hela Jerusalem intogs i junikriget 1967.

KRISTENDOMENS GEOGRAFISKA UNIVERSALISM

Kristendomen har under årens lopp uppmuntrat till pilgrimsresor. Helgongravar var populära vallfärds mål. I Norden sökte sig pilgrimer på olika vägar genom Sverige och Norge till Trondheim för att besöka den helige Olavs grav. Mycket känd blev också en plats i norra Spanien, Santiago de Compostella, som påstods vara Jakobs grav. Dit vandrade den heliga Birgitta. Hon besökte senare i sitt liv också Jerusalem, som under medeltiden utvecklades till ett viktigt vallfärds mål. Detta hade dock varit föremål för debatt.

Kyrkofadern Gregorius av Nyssa, som levde under 300-talet och besökte Jerusalem, skriver att det var en stor upplevelse men frågar samtidigt om man verkligen skall hylla Kristus genom att besöka de platser där han framlevde sitt jordeliv. Han hänvisar till tanken att kristendomen skall vara obunden av jordiska platser och menar att det finns ett drag av magi och vidskepelse i tron på vissa orters helighet. Jesus diskuterade nämligen med den samariska kvinnan om vilken plats som är den rätta tempelplatsen. Han sade då att de kristna inte skall ha någon helig plats för tillbedjan: »Tro mig, kvinna, den tid kommer då det varken är på det här berget eller i Jerusalem som ni skall tillbe Fadern.«

För en kristen skulle enligt denna text ingen plats vara heligare än någon annan – om man »tillber Fadern i ande och sanning«. Men det har alltså inte hindrat kristna att

BÖN OCH GUDSTJÄNST

vallfärda till olika heliga platser, främst bland dem Jerusalem. Men också andra heliga platser i Israel har lockat, bl.a. trakterna kring Gennesarets sjö, där Jesus vandrade, och Saligprisningarnas berg, där han skall ha hållit Bergspredikan. Alla religioner har heliga platser, där ett underverk skett, ett helgon levat eller ligger begravt. Helgonens kvarlevor har blivit relikier, som pilgrimer besökt. Dessa vallfärder har kanske varit en botgöring för begångna synder eller en uppoffring för att hjälpa en sjuk att bli frisk. Inte minst kristna har företagit otaliga sådana vallfärder, trots Jesu ord.

VALLFÄRD I ISLAM

Inom islam är vallfärden till Mecka ett heligt livsmål, som varje muslim bör vara inriktad på att förverkliga om inga hinder föreligger. Också i islam förekommer en rad andra, lokala mål för pilgrimsfärder, t.ex. helgongravar. Det strider mot vissa islamiska principer, men har omhulrats i den folkliga fromheten. Många stater har dessutom välkomnat heliga »turistmål«.

Flera krafter har bidragit till helgongravarnas betydelse. Kvinnor har i allmänhet inte haft tillgång till moskéns gudstjänst eller fått nöja sig med en underordnad roll i den. De har då istället sökt sig till bl.a. helgongravar. Sufismen har betytt mycket för helgongravarnas tillkomst. Inom den har »heliga män« omgivits med stor vördnad. Shiiterna har hyllat sina imamer vid deras gravar. Wahhabismen växte sig stark på Arabiska halvön under 1700-talet. Ledarna ville utföra något hjältedåd till Guds ära för att bevisa sin nitälskan för islams renhet. De gick då till storms mot några av imamer-nas gravar i Irak och förstörde dem. Dessa våldsdåd har skapat mycket misstro bland shiiterna, främst i Iran, mot de religiösa ledarna inom wahhabismen och mot nuvarande Saudiarabien, som vilar på wahhabismens ideologi.

Jerusalems ställning inom islam och kristendomen har stora likheter, och i båda religionerna är den omdiskuterad. Det finns både kristna och muslimer som avvisar den stora fixeringen vid staden. Inom islam motarbetade bl.a. hanbaliten Ibn Taymiyya på 1300-talet sufismens stora intresse för Jerusalem. Han ansåg att islam redan hade två heliga städer, Mecka och Medina, som man främst borde hedra. Jerusalems helighet hade utnyttjats av Saladdin på 1100-talet som en ursäkt för hans erövring av staden. Vi har redan mött berättelsen om Muhammeds nattliga resa till en avlägsen böneplats, som antagits vara Jerusalem. Inom kristendomen finns det ingen konkurrerande plats. Frågan är snarare om man skall ha heliga platser överhuvud taget.

Kvar står dock frågan om motivet bakom intresset för Jerusalem. Uppenbarligen är det ett sätt att knyta de nya religionerna till den gamla. Jesus möter de gamla profeterna på Förklaringsberget och de talar om hans frälsningsgärning, som skall fullbordas i Jerusalem (Luk 9:31). Muhammed ber tillsammans med de gamla profeterna innan han gör sin himmelfärd. I båda fallen har Jerusalem en legitimerande funktion. Det är där de nya profeterna får överta stafettpinnen från de gamla. Men Jerusalem är trots allt främst judendomens heliga stad, som grundades av David och där Salomo byggde det första templet. De yngre religionerna har andra platser, som är lika heliga.

Vallfärder har ett eskatologiskt inslag. Man upplever under vallfärden något av den framtida fullkomningen redan på jorden. Inom islam är detta särskilt tydligt. Under vallfärden får man inte bryta kvistar, tala hårda ord eller utöva våld i någon form. Alla är klädda i vita kläder. Något av paradiset frid skall utmärka denna högtid. Vallfärder till heliga personers gravar skall ge en föraning om den framtida föreningen med dem i Guds himmel.

MORAL OCH IDENTITET

Vallfärden går ofta till en jordisk plats med en »himmelsk« prägel. Jerusalem har för både judar och kristna en karaktär av »Guds stad« och är något av himlens förgård på jorden. Mecka och dess omgivningar spelar en liknande roll för muslimer. Vallfärder samlar många människor med samma tro på samma sätt som kristna samlas till massmöten kring en karismatisk förkunnare. Då får man uppleva att många människor delar den tro man själv har – och kanske ibland tvivlar på i sin ensamhet. Detta kan ge självförtroende åt den som i vardagslag lever ensam och isolerad i sin tro. Under vallfärden får man uppleva de »medtroende«, som man hoppas skall samlas kring Gud i paradiset.

Moral och identitet

De tre Abrahamsreligionerna har alla sina moraliska grundprinciper. Dessa skyddas av en rad identitetsbud, som skall stärka gemenskapen och bidra till sammanhållningen, vilka inte alltd framgår av den egna förkunnelsen. Ofta talas det om att religionen skall omfatta hela livet, något som kan ge intryck av att detaljbud för t.ex. mat eller klädedräkt skulle vara lika viktiga som plikten att hjälpa medmänniskor i nöd. Så är det inte. Det framgår både av den teoretiska undervisningen och praktiken. Man måste skilja mellan den grundläggande moralen, som man kan kalla centraletiken, och de sammanhållande buden, signaletiken. Att skilja mellan dessa två »etiker« skapar en viss klarhet, men man måste komma ihåg att signaletiken i vissa lägen blir mycket viktigare än centraletiken. Så snart gruppen utsätts för tryck eller hot om upplösning, blir gemenskapen viktig. Då är det de symboliska, signaletiska, reglerna som bestämmer om man skall räknas till gruppen eller inte. Den som sviker på symboliska punkter blir utstött eller intvingad i gemenskapen.

FÖRVALTARSKAP

Ordet förvaltare sammanfattar det grundläggande i de tre religionernas etik. Utgångspunkten är synen på Gud som skaparen. Gud har givit människan ansvaret för världens skötsel. Inom islam använder man ordet *kalif*, ställföreträdare, medan man inom kristendomen kan säga förvaltare. Bibelns skapelseberättelse innehåller ett uppdrag till människorna. Gud sade: »Var fruktsamma och föröka er, och uppfyll jorden och lägg den under er. Och råd över fiskarna i havet och över fåglarna under himmelen och över alla djur som rör sig på jorden.» (1 Mos 1:28) Detta har tolkats så att Gud gav människan rätt att bruka eller missbruka naturen efter behag, men det finns inget som stöder en sådan tolkning. Naturen kan visserligen tjäna människan, men människan har lika stor skyldighet att tjäna naturen. I den i den följande skapelseberättelsen står det: »Så tog nu Gud mannen och satte honom i Edens lustgård till att bruka och bevara den.» (1 Mos 2:15)

Samma förpliktelse följer av människans uppgift som ställföreträdare enligt Koranen. Där framhålls också hur viktigt det är att studera Guds tecken i skapelsen som tecken på hans visdom. Människan skall studera världen för att få reda på hur allt fungerar. På så sätt kan hon planera för sitt eget liv så att inga olyckor inträffar och livet blir lyckligt för alla:

»I himlarnas och jordens skapelse, i nattens och dagens växling, i skeppet som seglar på havet med sådant som är till nytta för människorna, i vattnet som Gud sänt ned från himlen, det vatten som ger jorden liv efter hennes sömn, i alla de djur han spritt över jorden, i de växlande vindarna och i molnen som han gett i uppdrag att fara mellan himmel och jord, i allt detta finns det sannerligen tecken för människor som har förstånd.» (Sura 2:164/159)

Det finns alltså tecken från Gud i allt skapat och därför

MORAL OCH IDENTITET

skall man studera det skapade. Koranen framhåller ständigt »människor som har förstånd«. Det är de som använder sitt förnuft för att urskilja tecken i naturen. Tecknen visar att det finns en vis skapare bakom allt, som vi skall tacka för det goda. Samma sak hävdar judendomen och kristendomen. I Psaltaren (8:4-7) heter det:

*När jag ser din himmel, som dina fingrar format,
månen och stjärnorna, du fäste där,
vad är då en människa, att du tänker på henne,
en dödlig att du tar dig an honom?
Du gjorde honom nästan till en gud,
med ära och härlighet krönte du honom.
Du lät honom härskas över dina verk,
allt lade du under hans fötter.*

KUNSKAPENS FRUKT

Men rymmer inte Bibeln också en annan tanke, den att människan inte skall skaffa sig kunskap, och att kunskapen är upphov till det onda? Det är en vanlig tolkning av berättelsen om Adams olydnad. Gud hade befallt människorna att inte äta av kunskapens träd. Ormen lurade Eva att ändå äta. Hon frestade också mannen till samma brott. I denna berättelse är Gud en mycket mänsklig varelse, som tar sig en spatsertur i paradiset på kvällskvisten. Han undrar vart Adam har tagit vägen och ropar på honom. Adam har gömt sig, eftersom han förskräckts av Guds närvaro, och säger att han gått avsides eftersom han är naken. Då inser Gud att Adam ätit av den förbjudna frukten och fått kunskap om sin nakenhet. Adam skyller ifrån sig, men Gud är obönhörlig. Nu skall Adam och Eva inte få stanna i paradiset. De skall drabbas av fördrivning, arbete, lidande och död. Det är straffet för att de varit olydiga och ätit av kunskapens träd.

Betyder inte detta att kunskap är något farligt? Bland kristna har inställningen till kunskap varierat. Vissa grupper har betraktat lärdom som överflödigt eller förvirrande. Amishfolket i Pennsylvania har en ganska kort skoltid och uppmuntrar inte sina medlemmar till högre studier. Bland vissa väckelsekristna har det ansetts viktigare att pastorer och predikanter kan Bibeln än att de studerat teologi och filosofiska frågor med anknytning till livet och människans villkor. Men i stort sett är detta en ovanlig inställning. Både kristna och judar anser, att man skall studera för att få djupare inblick i människans och naturens väsen.

Inom judendomen finns uppfattningen att Gud satte kunskapens träd mitt i lustgården för att alla skulle se det och äta av det. Så började människans historia, som inte hade blivit särskilt innehållsrik om hon hade lytt Gud. Varför förbjöd han henne då från början? Det vet vi inte, men det kan ha varit en varning: Kunskapens träd ger frukter på gott och ont. Ät gärna, men tänk på att ansvaret för handlingarna växer eftersom ni då kommer att få långt större möjligheter att göra både gott och ont. Detta är en uppfattning som muslimerna instämmer i, men eftersom de anser att människan mest är god, så är det bara en fördel att få så mycket kunskaper som möjligt.

Buden kan i alla tre religionerna sammanfattas i en »generalklausul om godhet mot nästan«. Denna kan formuleras på olika sätt. Kristna hänvisar gärna till det som kallas gyllene regeln. Judarna har samma tradition. En rabbin skall på Jesu tid ha besökts av en man som ville provocera honom med orden: »Jag skall gärna övergå till judendomen, om du bara kan lära mig hela lagen medan jag står på ett ben.« Med det ville han framhålla att den judiska lagen var så invecklad och omfattande, att man inte kunde lära sig den utan långvariga studier. Enligt honom var det en svaghet att

MORAL OCH IDENTITET

etiken var så detaljerad och utförlig. Men rabbinen blev inte svaret skyldig. Det är lätt sade han. »Det du inte vill att någon skall göra mot dig skall du inte heller göra mot andra. Det är hela lagen. Allt det andra är tillämpningar som skall bidra till att det blir genomfört.«

Inom islam finns liknande formuleringar, men där är det vanligare att betona människans grundinställning. Man skall inte vara sig själv nog utan dela med sig av de rikedomar man får av livet eller skaparen. Man skall vara tacksam och trofast mot Gud och frikostig och hjälpsam mot andra. Allt detta finns också i judendomen och kristendomen. Där sammanfattas etiken i det dubbla kärleksbudet. Man skall älska Gud över allting och sin nästa som sig själv. Kärlek talas det också om i Koranen, mot såväl Gud som medmänniskorna, men vanligare är ord som rättvisa och rättfärdighet.

RÄTTFÄRDIGHET OCH FRED

I alla tre religionerna finner man en grundtanke på skapelsens ordning, som människan skall upprätthålla. Enligt den skall alla människor få del av skapelsens gåvor. Det är rättvisa eller rättfärdighet. Ord som *shalom* i hebreiska och *salam* i arabiska kan tolkas som fred, grundad på rättfärdighet, inte på rädsla för repressalier, utan en »verklig fred«. Då menar man att ingen skall använda våld för att skaffa sig rätt eftersom världen redan är rättvis och rättfärdig. Saliga är de som skapar (eller håller) fred, säger Jesus (Matt 5:9). Det ord som han använder motsvarar till innebörden »islam«, som kommer av ett verb som betyder »skapa fred« eller »ge upphov till ett liv i fred«.

Man kan enligt alla tre religionerna också ha rätt att använda våld mot den orättfärdige. »Det är inte för inte som överheten bär sitt svärd; den står ju i Guds tjänst som hämnare, för att vreden skall drabba den som gör det onda«,

skriver Paulus (Rom 13:4). Freden har alltså inget egenvärde enligt denna text. Den är en frukt av rättfärdigheten. Om den kränks kan man tvingas bruka våld för att återupprätta den. Det är inte så att någon av religionerna i teorin är mer »krigisk« än någon annan. I alla tre finns en grundläggande uppmaning till fred, men också en skyldighet att försvara sig mot förtryckare.

I praktiken har ofta företrädare för den ena religionen beskyllt någon av de andra för att vara krigisk. Om detta riktats mot muslimer har dessa svarat med att hänvisa till förment krigiska bibelord, som då Jesus säger: »Tro inte att jag har kommit med fred till jorden. jag har inte kommit med fred utan med svärd.« (Matt 10:34) Dessa ord kan uppfattats som en uppmaning till våld mot andra trosbekännare, men kristna anser att de skall tolkas andligt och att kristendomen i sin helhet är en fredlig religion. Dock måste man kunna använda våld mot förtryckare för att hävda rätten att leva enligt Guds vilja. Muslimer tänker på samma sätt, men det finns kristna som anklagat islam för att proklamera »heligt krig«. Muslimerna har å sin sida påstått att korståg är något som ligger i kristendomens väsen och att senare tiders krig mot muslimer, som Kuwaitkriget 1991, är ett uttryck för denna korstågsanda lever kvar.

SIGNALETIKENS DETALJBUD

Utöver dessa grundläggande bud finns det i alla tre religionerna identitetsskapande bud, med uppgift att påminna och förena. De hänger samman med den centrala etiken på så sätt att de binder människorna till den grupp, som har skyldighet att förverkliga de höga idealen. Det viktiga är att man känner sig lojal mot sin religion för att på så sätt bli motiverad att följa de stora och viktiga buden. Hela detta batteri av identitetsskapande bud kan kallas signaletik, ef-

tersom den har till uppgift att signalera medlemskap, både utåt och inåt. Den som följer dem visar för andra var hon eller han hör hemma. Den som inte gör så har markerat sin vilja att vara fri eller självständig på ett sätt, som kan accepteras men också väcka misstankar. Dessa blir alltid starkare om en grupp flyttar till ett annat land. Om man då avviker från det gamla beteendet uppfattas det som ett tecken på att man börjat frigöra sig eller svika, och det kan bestraffas hårt.

Signaletiken bud gäller i regel mat och dryck, kläder, hår och skägg, synen på äktenskap, sexualitet, könsroller och familjeliv, undervisning och uppfostran, helgfirande och kalender, nöjen och fritidssysselsättningar. Allt detta är sådant som kan utformas på olika sätt. Så präglas t.ex. helgfirandet i alla tre religionerna av den omgivande kulturen. Svenskar-nas julfirande har inte mycket med Bibeln eller Jesu födelse att göra. Det är en hednisk tradition med djup förankring i den svenska mentaliteten. För Jehovas vittnen är julfirande så främmande att de helt har tagit avstånd. De kan med all rätt säga att firande av födelsedagar är något som strider mot Bibeln, åtminstone indirekt eftersom det i den endast är onda människor som firar sina födelsedagar. Att inte fira jul i en omgivning som den svenska är något som verkligen kan skapa gemenskap bland dem som avstår.

De signaletiska buden har i allmänhet hämtats från den omgivande kulturen. De tillhör inte religionerna från början, men får sin betydelse genom dem. För judar är det t.ex. självklart att Gud befallt dem att inte äta svinkött. Man kan ändå ställa frågan hur detta tabu uppstått. Det vet vi inte, men det har haft stor betydelse för att skilja judarna från andra folk, särskilt när de bodde i det romerska riket, där griskött var vanlig föda. Det kan inte bero på risken för trikinförgiftning för då hade fler folk insett faran. Men orsaken kan vara att judarna skulle hindras från att delta i de

omgivande folkens offerfester till andra gudars ära. Under alla förhållanden har förbudet mot att äta fläsk, blodmat och självdöda djur – som de för övrigt delar med muslimerna – fått stor betydelse för judarnas gemenskap. Samma effekt har reglerna för slakt och matlagning haft.

Det finns kristna i muslimska länder som övertagit dessa bud, men kristna har i allmänhet få matregler. Däremot har de traditionen att läsa bordsbön som ett sätt att knyta religionen till måltiden. Det är lätt att förstå eftersom maten är ett tecken på Guds godhet. Medan kristna helgar måltiden genom bordsbönen gör judar och muslimer det genom att ställa bestämda krav på maten och dess tillagning.

De bud som bestämmer kvinnans klädsel, frisyr och allmänna beteende är ofta omgivna av starka känslor och bestämda uppfattningar. Många muslimer anser att kvinnan skall täcka håret trots att det inte finns några klara regler för detta i Koranen. Däremot säger Paulus att kvinnan skall täcka huvudet, åtminstone när hon »ber eller profeterar«. Det finns ortodoxa judinnor, som rakar av sig håret och bär peruk för att visa sin trohet mot judendomens bud, samtidigt som det bland vissa kristna ansetts vara oanständigt att klippa eller permanenta håret.

Sexualiteten, och allt som knyts till den, är i allmänhet omgärdad med rader av förbud och kan sägas vara religionens främsta »moralobjekt«. Att alla religioner har en åsikt om sexualiteten kan bero på att den är så stark och svårbe-mästrad och att familjen är en så viktig del av samhället.

Inom signaletiken ryms också bestämmelser om fritid och nöjen, ofta med anknytning till synen på man och kvinna. Dans har av många kristna ansetts vara syndigt, medan man i allmänhet uppskattat musik. Inom islam har både musik och dans betraktats som syndigt, men trots det finns det sufier som ägnar sig åt bådadera. Judar har i regel inte haft

RELIGION OCH POLITIK

några invändningar mot musik. Däremot har det rått tveksamhet inför instrument i gudstjänsten och de ortodoxa judarna har markerat sin ståndpunkt genom att säga nej till orglar i sina synagogor. I de konservativas synagogor finns oftast en orgel, men det anses fel att spela på den under sabbaten. Genom att anställa en kristen organist kan man dock lösa det problemet. I liberala synagogor har man inga invändningar mot att låta en församlingsmedlem spela under sabbaten. På så sätt kan musiken återspegla olika ytt-ringar av signaletiken inom judendomen.

Religion och politik

Huruvida Jesus hade några politiska avsikter med sin förkunnelse vet vi inte. I evangelierna framställs han som en opolitisk förkunnare, men detta kan bero på att de är nedtecknade efter det judiska upproret mot romarna år 66–70. De kristna ville inte uppfattas som en gren av judendomen och framhöll att de inte hade några politiska ambitioner genom att betona den »opolitiske» Jesus. Enligt evangelierna säger Jesus att man skall ge kejsaren vad kejsaren tillhör och Gud vad Gud tillhör och att hans rike inte är av denna världen.

Ändå kan man inte utesluta att det fanns ett politiskt drag i Jesu verksamhet. Vi vet att han hade en lärjunge, som kallas Simon ivraren, som lär ha tillhört seloterna, en grupp som »ivrade» för uppror mot romarna. Jesus var sannolikt övertygad om att den yttersta tiden var så nära, att ett uppror inte var nödvändigt för att störta det romarnas styret. Jesus tycks ha räknat med att en stor nöd skulle drabba Jerusalem. Staden skulle bli omringad och skövlad. Hedningarna skulle ta makten i Judéen, men sedan skulle Människosonen komma och befria sina trogna. Språket i dessa profetior är så

dramatiskt att de kan uppfattas som förutsägelser om kosmiska omvälvningar, men i grunden har de också en politisk ton. De onda skall först segra men sedan bli besegrade.

PAULUS ANPASSNINGSPOLITIK

Aposteln Paulus verkade i det romerska riket. Han var själv romersk medborgare och drog nytta av den politiska stabiliteten. Därför uppmanar han de kristna till anpassning:

»Varje människa skall underordna sig all den överhet hon har över sig. Ty det finns ingen överhet som inte är av Gud och den som finns är förordnad av honom. De som motsätter sig överheten gör därför motstånd mot Guds ordning, och de som gör motstånd drar straff över sig själva. De styrande är inget hot mot goda gärningar, men mot onda. Vill du slippa känna fruktan för överheten, gör då det goda och den skall berömma dig; den står ju i Guds tjänst för att du skall nå det goda. Men gör du det onda, känn då fruktan. Det är inte för inte som överheten bär sitt svärd; den står ju i Guds tjänst som hämnare, för att vreden skall drabba den som gör det onda.« (Rom 13:1-4)

Detta ser ut som en fullständig underkastelse under den rådande politiska makten. Paulus menar dock knappast att man skall lyda en orättfärdig härskare så underdånigt. Själv tycks han inte ha gjort det, om man skall tro Apostlagärningarna. Där säger också Petrus och apostlarna att man skall lyda Gud mer än människor (Apg 5:29).

Romarbrevets uppmaning har dock använts av kristna, som velat försvara en passiv inställning till politiskt förtryck, och återkommer i Luthers lära om »två regementen«, det andliga och det världsliga. Enligt denna skall det världsliga regementet utformas av världsliga makter för att upprätthålla ordningen. Kyrkan skall inte lägga sig i politiken utifrån religiösa argument, dess uppgift är att förkunna evan-

gelium, alltså syndernas förlåtelse. Däremot är det inget som hindrar kristna att ägna sig åt politik, men då utifrån förnuftsargument och krav på rättfärdighet. Luther vill inte att man skall förorda en viss politik med hänvisning till att Gud vill ha det på samma sätt som en själv. Han anser det vara pretentiöst på gränsen till hädelse att göra anspråk på kunskaper om Guds vilja i en aktuell politisk fråga.

Därmed avvisas också de som säger att profeterna i det gamla Israel ställde bestämda politiska krav på de styrande. Profeten Nathan talade visserligen straffande ord till kung David, men han gjorde inte anspråk på att ha fått reda på vad Gud tyckte. Nathan menade att David handlat fel då han kommit över Bat-Seba genom att skicka hennes man i döden på slagfältet. David insåg också själv att han gjort något orättfärdigt (2 Sam 12:1-15). Det var alltså inte Gud som avgjorde vad som var rätt och fel. Profetens uppgift var blott att belysa frågan så att David insåg hur han handlat.

MÅNGTYDIGT BUDSKAP

Nya testamentets budskap är alltså mångtydigt. Det rymmer inslag, som kan ligga till grund för ett politiskt program. Vi ser t.ex. i Apostlagärningarna hur de första kristna tycks ha haft en viss egendomsgemenskap. Jesus säger ju också att man skall undvika jordisk egendom. »Det är lättare för en kamel att komma igenom ett nålsöga än för en rik att komma in i Guds rike.« (Luk 18:25) Av detta borde följa att de kristna inte skall skaffa sig jordiska rikedomar. »Ni kan inte tjäna både Gud och Mammon«, säger Jesus uttryckligen (Matt 6:24). Men mot detta står andra bibelord som säger att man inte skall lägga sig i politik. Det finns också möjlighet att tolka orden om rikedom som en varning mot att fästa sig vid världsliga ting. Mångtydigheten i Nya testamentet har gjort att kristna kunnat välja olika förhåll-

ningssätt till politiken. Vissa perioder har man engagerat sig starkt för en viss uppfattning, medan man under andra ansett det vara mera kristet att inte »blanda samman religion och politik«.

Kristendomen växte fram i det romerska riket. De kristna förföljdes och led ibland martyrdöden för sin tro när de demonstrerade sitt motstånd mot den romerska kejsarkulten, fördömde den världsliga makten och förutspådde dess undergång. Vissa sökte frivilligt martyriet eftersom det ansågs ge en säker plats i himlen. Under sådana förhållanden var det inte möjligt att påverka politiken. Men på 300-talet förändrades de kristnas villkor i det romerska riket. Kristendomen blev tillåten i början av århundradet och år 392 blev den statsreligion. Något senare delades riket. Västrom intogs av germaner. Konstantinopel och Östrom blev arvtagare till det gamla romerska riket. Där upphöjdes kristendomen till statsreligion. Kejsaren hade bestämda uppfattningar i lärofrågor, och kyrkan bidrog till förtrycket av provinserna i det bysantinska riket.

I väst kom biskopen i Rom att efter hand uppfattas som arvtagare till kejsaren. Han fick hedersnamnet påve och utövade ett stort inflytande på politiken under medeltiden. Påvarna bedrev politik både direkt och indirekt. De härskade över Kyrkostaten, som utgjorde en politisk maktfaktor i södra Europa, och hade synpunkter på val av kejsare. Påven kom ibland i konflikt med den tysk-romerska kejsaren, som kunde förklaras fredlös. Detta drabbade Henrik IV, som fick »krypa till korset« och uppsöka påven i Canossa för att bli löst från bannlysningen. Innocentius III skriver i brevet *Sicut universitatis*:

»Vidare, liksom månen får sitt ljus av solen och förvisso är mindre än denna både till kvantitet och kvalitet, liksom även till plats och verkan, på samma sätt får den kungliga

RELIGION OCH POLITIK

makten sin värdighets glans från den påvliga myndigheten. Ju mer den har denna i sikte, med desto större ljus prydes den. Men ju mer den avlägsnar sig från dess åsyn, desto mer förlorar den i glans.»

Under medeltiden betraktades det alltså inte som någon kristen dygd eller tanke att avstå från politiskt inflytande. Frågan var blott vilken politik som var mest kristen. Många var missnöjda med den katolska kyrkans rikedomar och de stora skillnaderna mellan rika och fattiga. Det uppstod proteströrelser, som ville rena kyrkan från det världsliga inflytandet. Dessa »reningsrörelser«, katarer eller kättare, ville upprätta idealstater efter kristna principer. I praktiken blev det enklaver eller kommuniteter med egendomsgemenskap och en allmänt puritansk moral.

REFORMATIONEN

Kättarna eller katarerna bekämpade påvens maktställning, sakramentsuppfattningen i allmänhet, nattvardsläran och annat som ingick i den katolska läran om kyrkan som företrädare för den gudomliga nåden. Mycket av deras teologiska kritik återkom under senare skeden av medeltiden och ledde fram till reformationen på 1500-talet. Men i första hand rörde det sig om en strid om politiska ideal. Kättarna ville skapa ett rättfärdigt samhälle redan på jorden. De nöjde sig inte med drömmen om rättvisa och belöning i paradiset och ansåg att kyrkan gynnade de starka och rika på de svagas bekostnad. De menade också att kyrkan undergrävde moralen genom att präster skaffade sig jordiska förmåner. Kristen solidaritet krävde ett annat handlande från kyrkan.

Många reformer genomfördes också inom kyrkan. Tiggerordnarna tillkom på 1200-talet för att framhäva fattigdomsidealet. Klosterlivet reformerades med jämna mellanrum för att återupprätta den enkla livsstilen, den hängivna

gudstjänsten, det hårda arbetet och de intensiva studierna. Men klostren lockade till sig både lata och lycksökare, så att de ständigt löpte risk att förfalla. Tron på skärselden gjorde att många skänkte rikedomar till klostren för att munkarna och nunnorna skulle hålla förböner för dem. Klostren fick på så sätt stora donationer, vilket ökade deras politiska makt.

Reformationen var i dessa avseenden lika dubbeltydig som Nya testamentet. Luther tycktes först stödja de revolterande bönderna i Tyskland och deras krav på rättvisa. Men senare uppmanade han furstarna att slå ned upproren. Andra reformatorer ansåg att kyrkan hade ett ansvar för politiska förhållanden. De hade tagit intryck av de resningar, som redan under 1300-talet ägt rum i Centraleuropa. I Böhmen och Mähren hade radikala grupper sökt upprätta idealstater efter katarernas modell. De hämtade sina idéer från en kyrkoreformator som hette Johan Hus (1370–1415). Dessa hussiter fick stort inflytande på den radikala falangen bland reformatorerna. De hade politiska åsikter, som vi idag kanske skulle kalla socialistiska, och teologiska uppfattningar om påvens ställning och nattvardens innebörd.

Den reformator, som troligen fick flest efterföljare, var Jean Calvin. Han blev upphovsman till den gren av protestantismen som brukar kallas reformert. Dit räknas hugenotterna i Frankrike, puritanerna i Storbritannien och presbyterianerna i Nordamerika. Calvin hade ingenting emot att formulera ett politiska program. Han åtog sig att upprätta en gudsstat i Genève år 1540, i vilken allt skulle ske efter Guds vilja. Lagarna i Gamla testamentet skulle användas för att döma brottslingar efter Guds vilja. Calvin ville inte upprätta egendomsgemenskap, men ansåg att stadens kristna skulle ta hand om de svaga. Gudstjänsten var en förpliktelse för alla medborgare i staden. Senare förvandlades kalvinisterna i allmänhet till minoriteter. Då kämpade de för

religionsfrihet. I Skottland har det funnits en kalvinsk folkkyrka, men också den har stått fri gentemot staten. Calvinister och baptister har ofta kritiserat den politiska makten. För att kunna det har de velat vara obundna.

Trots att Luther ansåg att man inte skulle blanda samman religion och politik hade kyrkan politisk makt också i lutherska länder, som starkast under 1600-talet. 1700-talets upplysning medförde att ett nytt ideal slog igenom, som Fredrik den store av Preussen formulerade i orden: »I mitt rike får var och en bli salig på sin fason.« Religion och politik började gå skilda vägar. Att religionen är en privatsak har sedan blivit en grundläggande princip i Västerlandet. Detta hindrar dock inte att religionen utnyttjas politiskt.

Religionen ansågs länge vara av betydelse för staternas sammanhållning och rättens grund. Sverige är ett belysande exempel på detta. Först under 1800-talet blev det tillåtet att lämna statskyrkan, dock endast om man samtidigt inträdde i »ett annat, av staten godkänt samfund« (ett förbehåll som fanns kvar ända till 1951). Tidigare var det omöjligt att lämna den lutherska kyrkan utan att också lämna landet. Judar fick bosätta sig i Sverige från 1775 och katoliker tilläts utöva sin tro, men de fick inte bedriva någon »religiös propaganda«, alltså predika sin lära för andra än sina anhängare.

Under denna tid ansågs det också nödvändigt att beivra hädelse eller blasfemi, som uppfattades som angrepp på samhällets fundament. Många svenskar har åtalats och dömts för detta brott, bland dem August Strindberg och Hjalmar Branting. Under 1900-talet började hädelseparagrafen i den svenska lagen ifrågasättas, och sista gången den åberopades var på 1970-talet. Det har funnits tillfällen då kristna ansett att den borde återinföras, men idag önskar de kristna i regel inte längre statens hjälp för att freda sina religiösa intressen.

JUDENDOMEN OCH ISLAM

Redogörelsen för situationen inom kristenheten har gjorts så utförlig för att tydliggöra att kristendomen inte har någon enhetlig linje i frågan om religion och politik. Denna splittrade bild förenar den med islam och judendomen. Detta är kanske minst påfallande för judendomens del. Judarna har levt som minoriteter i olika länder sedan de fördrevs från Judéen år 135 evt. Under dessa förhållanden har de aldrig haft tillfälle att utveckla någon politisk aktivitet på religiös grund, men i det moderna Israel har det varit självklart att förena religion och politik.

I staten Israel, som utropades 1948, har det pågått en intensiv debatt om religionens inflytande på lagstiftningen. Officiellt råder det religionsfrihet i landet, men det hindrar inte att ortodoxa rabbiner har stor makt över religionsutövning och äktenskapslagstiftning. Religiöst radikala grupper vill dessutom framtvunga en strikt religiös lagstiftning på en rad andra områden, något som väckt starkt motstånd hos anhängarna av andra riktningar och bland de sekulariserade judarna. En särskild roll spelar religionen för fredsförhandlingarna med palestinierna och i diskussionen om bosättningarna på Västbanken. Det finns religiöst inspirerade grupper, som anser att förhandlingarna strider mot Guds vilja och som med våld vill sabotera freden. Premiärminister Rabin fick plikta med sitt liv för sin fredsvilja.

Det politiska intresset inom islam är välkänt. Muhammed upprättade en idealstat av samma typ som katarernas under medeltiden, och den har senare inspirerat muslimer till politiska principer och handlingar. Detta blev särskilt viktigt efter kolonialismens fall. Några vände sig till socialistiskt påverkade statsideal för att finna en framtidsväg, andra mot liberala politiska program. I båda fallen blev de ekonomiska problemen så stora att folken blev missnöjda och

hoppades på andra ideologier. Ingen lära har då varit mer attraktiv än den gamla rättfärdighetsreligionen, islam. Islam har ofta tolkats som en kontrast till den sittande regimens program. På så sätt har regimer, oppositionsrörelser och tronpretendenter av alla slag kunnat rida på islamisk retorik.

Turkiet har inte varit koloni och där startade förnyelsen på 1920-talet som en kamp mot religionen och för en västerländsk boskillnad mellan politik och religion. Även i andra stater framträdde västerländskt påverkade härskare, som ville modernisera samhället. De gick stundom hårt fram och lyckades inte få med sig folket på reformerna. Iran är ett exempel på detta. Där återkom religionen som en maktfaktor under 1970-talet. Folkets drömmar kläddes i islamiskt språk. De religiösa ledarna utnyttjade situationen, men de flesta anhängarna av en islamisk politik var inte teologiskt utbildade utan hämtades från en missnöjd medelklass.

I Afghanistan har olika stammar länge åberopat religionen i sin kamp om landet. När de väl tagit makten måste de demonstrera den genom att tvinga på folket sin extrema tolkning av religionens bud. Det har lett till mycket våld. Också Algeriet är ett hårt drabbat land. Där bedrevs en effektiv oppositionspolitik med islamiska förtecken, som resulterade i stora valframgångar. Då stoppades den demokratiska processen och delar av oppositionen förvandlades till terrorister. I Egypten har det islamistiska motståndet mot regimen också lett till blodiga våldsaktioner. Dessa politiska rörelser är socialt motiverade och anser att de sittande regimerna är korrumperade och kränker mänskliga rättigheter. Ofta förespråkar de införande av sharialagstiftning – ett begrepp som kan tolkas mycket olika.

I Västerlandet har många fått uppfattningen att islamisk lagstiftning är liktydig med teokrati. Detta är inte musli-

mernas program. Det har alltid funnits en civil lagstiftning vid sidan om den religiösa. Den politiska kampen i islams namn är ett uttryck för utvecklingsnivån i många muslimska länder. Där finns ingen allmän läskunnighet, inga fria medier, ingen obunden politisk diskussion. Ekonomin är ofta svag, samhället kaotiskt, nativiteten hög och infrastrukturen outvecklad. Det liknar i långa stycken situationen i Europa för ett eller två sekel sedan. Muslimer har dåligt självförtroende, men kan motivera sin brist på utveckling med kolonialismens förlamande inverkan. Allt detta bidrar till en negativ attityd till Västerlandet som ytterligare kan låsa utvecklingen. Islam blir då den alternativa livsstilen.

Islam spelar en stor roll i dagens politik, men inte för sitt innehåll utan i sin egenskap av att vara muslimernas religion, som något man kan hoppas på och samlas kring i en pressad situation. Det är därför viktigt att uppmärksamma religionernas politiska betydelse men för den skull inte tro att politiken nödvändigtvis får sitt innehåll av religionen. Det är motståndaren som ger religionen vikt. I Polen användes kristendomen som inspirationskälla i kampen mot kommunismen, liksom i det forna Östtyskland. I dessa länder fylldes kyrkorna av människor, som ville bli kvitt förtrycket. Efter frigörelsen blev religionen mindre viktig. Religionen spelar alltså en stor roll i politiken, men inte främst som religion utan som politisk motideologi.

Döden och den yttersta tiden

Evigt liv är ett uttryck som används i kristendomen. Det har en dubbel betydelse. Dels innebär det att den kristne redan i detta liv övergår till en gudsgemenskap, som inte utplånas genom döden. Det kan alltså kallas ett gudomligt eller fulländat liv. Dels innebär det att den kristne kan räkna med

DÖDEN OCH DEN YTTERSTA TIDEN

fortsatt liv efter döden. Evigt liv har då den mer traditionella betydelsen »ett liv utan slut«. Inom kristendomen brukar det ofta framhållas att dessa båda måste hållas samman. Det eviga livet är av högre kvalitet än det jordiska. Evigt liv kan inte bara uppfattas kvantitativt, som ett löfte om att få leva »i evighet«.

Men vad är det som utlovas? Är det en garanti för att inte döden är livets slut? Vad väntar då efter döden? Det enda man kan svara är, att den som sökt gemenskap med sin skapare under detta livet kan hoppas på en förening med Gud efter döden. Man kan som Koranen säga, att livet är en vandring från Gud och tillbaka till Gud. Det finns en grundläggande optimism i tanken på evigt liv. Den visar sig i att man gärna talar om det goda som väntar. För att beskriva detta används symboler från det jordiska livet. Men risken för missuppfattning finns alltid. Symbolerna blir bokstavliga skildringar och den jordiska lyckan liktydig med religionens löften. Om detta dessutom förenas med tanken på en yttersta dom, som skiljer goda från onda enligt en enkel lydnadsmoral, förvandlas lätt hela tanken på evigheten till en egoistisk spekulation i egen lycksalighet.

Hur skall man då beskriva de tre religionernas syn på livet efter döden? Enligt samtliga är det religionens uppgift att ge människan en bättre tillvaro och att leda henne till ett liv som motsvarar Skaparens avsikter. Detta illustreras kanske bäst med judendomen. Judar har mycket olika uppfattningar om livet efter döden. I det gamla Israel tillmättes det ingen betydelse. Religionens uppgift var att stärka gemenskapen mellan Israel och Gud. De som levde enligt Guds vilja bidrog till denna gemenskap. I det femte av tio Guds bud (vissa kristna kallar det fjärde budet) sägs det att man skall hedra sin fader och sin moder för att det skall gå en väl, så att man skall få leva länge och bo kvar i sitt land. Något liv

efter döden tycks inte betyda något för denna fromhet. Enligt Moseböckerna skall religionen ge människorna ett långt och lyckligt liv på jorden.

Under Israels historia förändrades bilden, och på Jesu tid var det många som trodde att livet fortsatte efter döden, en uppfattning som var utbredd under hellenismen. Bland judarna var det främst fariséerna som omfattade denna övertygelse. Sadducéerna däremot bestred existensen av ett liv efter döden och ville snärja Jesus genom att ställa en fråga om sju bröder, som haft samma hustru. Vem av dem skulle hon få i nästa liv? (Matt 22:23-32) Berättelsen slutar med att Jesus avfärdar alla spekulationer om det eviga livet: »Och vad de dödas uppståndelse beträffar, så har ni väl läst vad Gud har sagt till er: *Jag är Abrahams Gud och Isaks Gud och Jakobs Gud.* Gud är inte en gud för döda utan för levande.« (Matt 22:31-32) Det kan tolkas som att man skall se Gud som livets Gud och söka gemenskap med honom av kärlek, inte för att belönas efter döden.

Detta är också vad dagens judendom brukar lära. Den är en religion som vill höja livets kvalitet, inte förlänga det i evighet. Många judar säger därför, att man får överlåta åt Gud att bestämma hur det blir med en eventuell existens efter döden, det skall inte vi spekulera om. Andra anser att Gud lovat människorna ett liv efter döden som vi frimodigt kan se fram emot. I regel tror de att onda människor kan tilldömas ett tidsbegränsat straff för sina synder innan de får förenas med Skaparen, men inget evigt helvete. Därför finns det ingen anledning att frukta livet efter döden. De judar som tror på ett liv efter döden kan stödja sig på Talmud, som kom till under en tid då de flesta judar omfattade denna övertygelse. Fariséerna hade en ledande ställning i judendomen efter templets fall år 70 evt, och deras tro på ett liv efter döden kom att sätta sin sin prägel på Talmud.

PARADISETS FRÖJDER

Judarnas uppfattning om livet efter döden innebär att man aldrig kan hota med eviga straff för att få någon att anpassa sig till religionens bud. Denna inställning gäller i princip också inom islam och kristendomen. En kvinnlig islamisk mystiker sade omkring år 700, att hon ville släcka alla eldar i helvetet för att ingen skulle söka sig till Gud av rädsla, och hon ville utplåna allt det lockande i paradiset för att ingen skulle vända sig till honom för att belönas. Hon hade samma avsikt som de judiska teologerna. Himmel och helvete blir lätt slutstationer, som gör Gud till ett medel i stället för det religiösa livets mål. Men under kristendomens och islams historia har det givetvis sett annorlunda ut. Läran om himmel och helvete har förkunnats med enkla slagord, som lovat paradiset belöningar till de underdåniga och helvetets straff till de olydiga. Något som samhället med instämmande utnyttjat för att hålla folk i schack.

Kristendomens lära om livet efter döden skiljer sig inte från judendomens. Man skall söka det eviga livet därför att Gud är den evige, och den som förtröstar sig på honom får del av ett högre liv. Hur det blir efter döden vet vi inte så mycket om. Det finns dock en rad symboler som kan brukas för att beskriva den lycka som väntar. Viktigast är den av trädgården, som erbjuder vila, svalka, skönhet, flödande vin och andra sinnliga fröjder. Kristendomen kan dessutom bjuda musikaliska aktiviteter – man får sjunga lovsånger till Guds ära och spela harpa därtill. Det finns också symboler som väckt misstro mot bilden av paradiset. Dit hör »gator av guld«. Man förstår att detta skall uttrycka ofattbar skönhet och överdådig prakt, men det har av kritiker tolkats som tecken på den kallhamrade materialismen bland kristna. Ädla metaller står – kan kritiker hävda – för ett behov av säkra värden även i paradiset.

Dessa bilder återkommer i islams skildringar av paradiset. Vinet hör till de goda gåvorna och i paradiset är det inte skadligt längre. Ingen tänker längre onda tankar, och då kan man inte skada andra genom att dricka vin. Inom islam används också sexuella symboler för paradiset i större utsträckning än inom kristendomen. Men paradiset innebär framför allt en behaglig tillvaro i en svalkande fruktträdgård med vederkvickande friskt vatten. Någon musik förekommer dock inte. Tydligt är att öknens oaser har stått modell för detta paradis.

Det finns även andra inslag som satt fart på fantasin. Tjånande andar svävar omkring och bjuder på mat och dryck. Vackra kvinnor omtalas på ett sätt som kan uppfattas sexuellt, och belackarna har anklagat islam för att locka med ett »manligt« paradis, där männen kan tillfredsställa sina sexuella behov med »mörkögda tärnor«. Detta är dock inte avsikten enligt Koranen:

»Gud har lovat de rättrogna, både män och kvinnor, lustgårdar, genomflutna av bäckar, att de i dem må evinnerligen förbliva, och ljuvliga boningar i Edens lustgårdar. Guds välbehag är något ännu viktigare. Detta är den högsta lycksaligheten.« (Sura 9:72/73) »Men de som göra goda gärningar, vare sig män eller kvinnor, och är rättrogna, dessa skall ingå i paradiset och inte lida den minsta orätt.« (Sura 4:124/123)

Här framgår det tydligt att män och kvinnor skall gå in i paradiset tillsammans. Men ännu viktigare är, att den högsta lycksaligheten består i »Guds välbehag«, som människan skall sträva efter och se fram emot. Detta visar att allt annat blott är symboler för den väntande lyckan. Många har säkert under årens lopp uppfattat paradisbeskrivningarna bokstavligt, på samma sätt som kristna har gjort.

DET GODAS SEGER

Alla tre religionerna konvergerar på ett påtagligt sätt i synen på det slutgiltiga målet för världens existens. Då skall Guds avsikter med skapelsen vara fullt genomförda. Världens öden kan, för att återigen låna Koranens formulering, också beskrivas som en väg från Gud till Gud. Han skapade världen med bestämda planer och förhoppningar. I den sattes människan som hans avbild och skapelsens förvaltare. Men allt har inte blivit som Gud hoppades. Han ville att människan skulle vara fri och handla som en moralisk varelse. Men den friheten kunde också resultera i handlingar, som inte stämde överens med Gud vilja. Till slut skall ändå människan uppnå den mognad, som krävs för att fritt och medvetet leva enligt den gudomliga planen. Då är allt det onda utplånat från jorden.

Hur detta tillstånd skall uppnås kan de tre religionerna ha något olika uppfattningar om. Judendomen hyser sin gamla förhoppning om Messias ankomst. Messias har uppfattats som en frälsare, med Guds uppdrag att utplåna allt ont. Denna föreställning har stundom satt fart på förhoppningarna om en snar befrielse från det jordiska förtrycket. Särskilt under 1600-talet var det många judar som åberopade Isaak Lurias kabbala och dess tankar om att judarna måste utstå den värsta förnedringen, för att sedan med Messias hjälp lyftas till en ny gudsgemenskap. När judarna hade det som värst under förföljelserna på 1600-talet tog de för givet att Messias var i antågande. Det gällde bara att upptäcka vem det var. Så utpekades en Sabbataj Zwi och uppror blossade upp i hela Östeuropa. Hundratusentals judar dödades i övertygelsen om att Messias hade kommit så att de inte kunde besegras.

Efter detta ansåg de flesta judar att det måste bli ett slut på försöken att finna Messias och att peka ut någon som

man kunde vara mer eller mindre säker på. Det började uppfattas som självklart, att när Messias väl kommer så kommer det inte att råda någon tveksamhet om att det är han. Därför omtolkades drömmen om Messias i en mer allmän riktning, till en dröm om rättfärdighet, som inte fritar människorna från att själva anstränga sig. Alla måste hjälpa till att göra världen bättre. Genom goda gärningar i vardagen banas väg för Messias. Hans tid är en tid av rättvisa och fred på jorden. Den kan komma smygande genom mänskliga insatser, och behöver inte »dundra in« genom ett gudomligt under. Särskilt chassidismen har omhuldat denna föreställning. De svårt förtryckta judarna i Östeuropa har hämtat tröst ur dessa förhoppningar, som inspirerat dem att glädjas och glädja varandra i vardagen med små kärleksfulla handlingar, musik, dans och andra former av konstnärlig verksamhet.

Kristendomen föreställningar om en bättre värld är desamma som judendomens. Människorna skall leva i fred och harmoni med varandra och med naturen. Detta blir möjligt genom Kristi återkomst. I regel uppfattas denna tanke som identisk med den gamla judiska föreställningen om Messias, alltså som en kosmisk frälsargestalts oväntade ankomst och det nya rikets upprättande. Enligt förutsägelserna i Nya testamentet föregås detta av plågor och svåra strider på jorden. Djävulen skall, säger Uppenbarelseboken, bindas i tusen år och sedan släppas lös en kort tid för att förföra ytterligare några. Men sedan skall alla döda uppstå och dömas. Då skall döden och dödsriket utplånas tillsammans med djävulen, och sedan skall alla som är upptagna i livets bok få gå in i det nya Jerusalem (Upp 20:11-15). Detta är en symbol för det eviga livets lycka.

Inom islam finns det föreställningar om den yttersta tiden som påminner om kristendomens. Ibland tänker man sig en slutstrid mellan de goda och de onda makterna. Ur

DÖDEN OCH DEN YTTERSTA TIDEN

denna kamp kommer de goda att avgå med segern. Många tror dessutom att Muhammed skall återfödas till denna strid. Det finns också de som förväntar sig att han skall återfödas genom en man, men denna uppfattning ingår inte i islams teologi och saknar stöd i Koranen och Muhammeds sunna. Läran om den yttersta tiden har här färglagts av folkfromheten och broderats ut. Det finns en tanke som alla teologer kan stå för, onskans utplånande efter en slutlig strid. Sedan skall alla som förörrättats eller förtryckts få upprättelse. Detta gäller hela naturen. Också de djur som lidit orätt skall få en ny, lycklig tillvaro genom Guds seger över det onda.

Shiitisk islam skiljer sig något från sunnitisk. Vissa riktningar inom den förra tror på en frälsare, som skall komma tillbaka och upprätta det goda på jorden. Tolvornas shia säger att den tolfte imamen är beredd att återkomma för att skapa ett rättfärdigt rike på jorden. Denna frälsare kallas al-Mahdi, den rättledde. Andra grenar av shia har inte samma frälsargestalt, men tror på ett gudomligt ingripande som skall göra slut på allt lidande i världen. I praktiken skiljer sig inte sunniter och shiiter nämnvärt åt på denna punkt, men shiiternas tro har i vissa sammanhang fått politisk innebörd. Man har stundom trott att en shiitisk ledare kommit som Mahdin för att besegra en politisk fiende på jorden.

De tre Abrahamsreligionerna har samma stamfader. De hänvisar alla till Abraham som sitt ursprung och sitt ideal. Abraham trodde på *en* Gud, efter vars vilja han önskade leva. Han var t.o.m. beredd att offra sin egen son som tecken på sin tillit till den ende guden. Denna förtröstan på Gud har gjort Abraham till ett föredöme för alla hans barn. En dag skall denna inställning till Gud och livet segra och bli den enda tänkbara bland alla jordiska varelser. Detta är de tre Abrahamsreligionernas mål. På så sätt har de färdats från

SAMBAND OCH SÄRDRAG

en gemensam utgångspunkt, via skiftande föreställningar, till ett gemensamt mål – åtminstone vad gäller den religiösa övertygelsen. Det är denna förtröstan på Gud, som styr det vardagliga handlandet och håller modet uppe i kampen mot det ständigt närvarande onda. Den tillit till sin skapare som Abrahams hyste, och som förvaltas av judendomen, kristendomen och islam, skall en gång skapa den rättfärdiga värld som den gemensamme guden ställt i utsikt.

